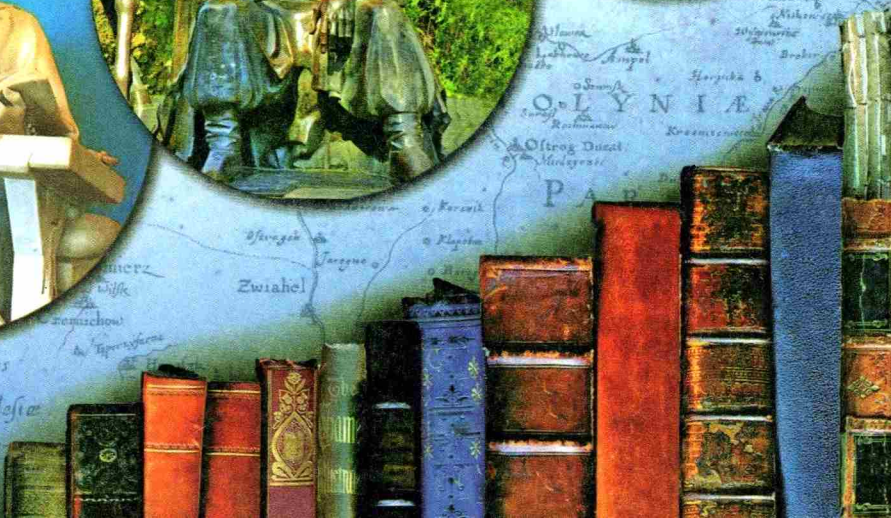
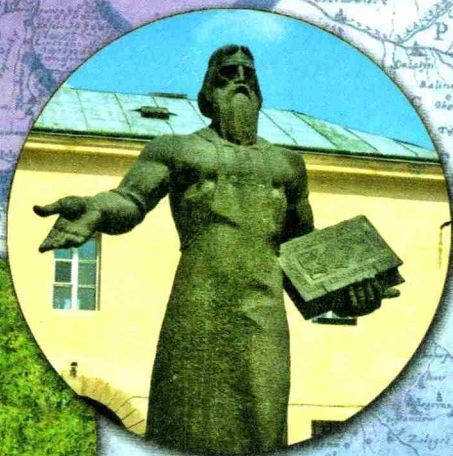
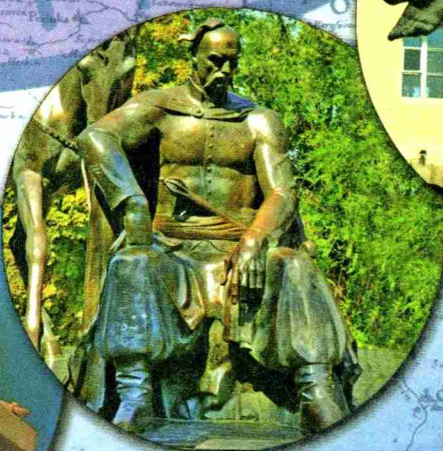

ВИДАВНИЦТВО
ОСВІТА

О. І. Пометун,
І. А. Костюк,
Ю. Б. Малієнко

Історія України (Вступ до історії)

5

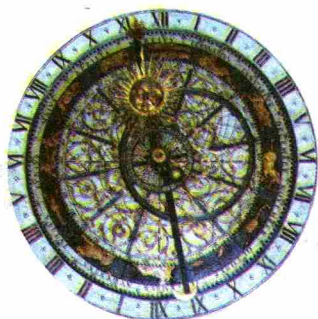

О. І. Пометун, І. А. Костюк, Ю. Б. Малієнко

Історія України (Вступ до історії)

Підручник для 5 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2013

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

ШАНОВНІ П'ЯТИКЛАСНИКИ!

Вітаємо вас на порозі цікавих історичних подорожей і відкриттів, що допоможуть вам пізнати історію як предмет, дізнатися, як жили і працювали люди в минулому, як захищали батьківщину та створювали неповторну культуру, зрозуміти зв'язок між народами, історія яких пов'язана з територією України.

Ці знання допоможуть вам стати освіченими людьми і гідними громадянами України.

Умовні позначки

завдання, що треба виконати на початку уроку

завдання, що треба виконати самостійно або з однокласниками (у парі чи в групі)

завдання, що треба виконати під час або після прочитання пункту параграфа

домашнє завдання

Перевірте себе

завдання двох типів: на повторення змісту параграфу та на розуміння матеріалу уроку

Історична мозаїка

рубрика для допитливих

Під час роботи з підручником скористайтеся нашими порадами.

Як працювати в парах та малих групах

Така робота допоможе вам здобути навички співпраці, оволодіти уміннями висловлюватися, уважно слухати і чути одне одного. Після об'єднання у пари чи малі групи ви повинні упродовж короткого часу (3–5 хвилин) виконати завдання та представити результати роботи у класі.

Організуйте свою роботу таким чином:

1. Прочитайте завдання та інформацію щодо його виконання.

2. Визначте, хто буде висловлювати свою думку першим.

3. Висловлюйтеся по черзі, не перебиваючи одне одного.

4. Прийдіть до спільного висновку.

5. Визначте, хто буде оголошувати результат роботи, та підготуйтеся до його представлення.

Як взяти участь в обговоренні питання всім класом

Спільне обговорення — це чудова нагода виявити різні позиції щодо певного питання. Для того щоб обговорення теми уроку було цікавим і допомогло вам зрозуміти матеріал, необхідно дотримуватися правил культури ведення обговорення:

1. Висловлюйтеся по черзі, а не всі одночасно.

2. Коментуйте запропоновані погляди й ідеї, а не особу, котра їх висловила. Поважайте всі висловлені думки (точки зору).

3. Будьте активними та намагайтеся заохочувати до участі в обговоренні інших.

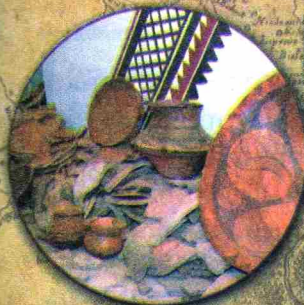
У своєму класі ви можете доповнити ці правила, затвердити та дотримуватися їх під час спільної роботи.

Бажаємо вам захопливих уроків!

З повагою, автори

Розділ 1

ЗВІДКИ І ЯК ІСТОРИКИ ДІЗНАЮТЬСЯ ПРО МИНУЛЕ

DUCATUS

Le Graveur du Livre.
En regard à la belle pour la naissance du temps présent
ville d'Oran, le monde de l'Europe et la mise de
le que l'histoire est le monde par celui de
l'histoire de l'humanité et l'histoire de l'humanité
un grand monde est le monde de la grande
et celui qui sera le plus grand monde de
le à l'histoire, qui se trouve dans le monde
dans l'histoire, se met dans le monde, en
dans que Dieu m'a fait le grand de l'histoire
grande, et le monde de la grande de l'histoire
seu amplement fait, à Dieu.

§ 1. ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ

1. Що означає слово «історія».
2. Як історія перетворилася на науку.
3. Хто такі історики.

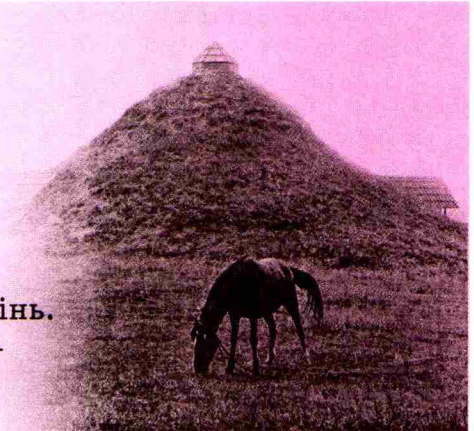

Чому присвячений вірш Данила Кулиняка? Як ви розумієте слова автора про минуле і його значення для кожного народу?

Минуле

Ріка себе рятує берегами,
А для народу пам'ять — оберіг.
Минуле — як заорані кургáни¹,
Вони існують, хоч не видно їх.

На світі можна втратити багато...
Найбільша втрата — пам'ять поколінь.
Це для народу рівнозначно страті —
Минуле невіддільне, наче тінь.

1. ЩО ОЗНАЧАЄ СЛОВО «ІСТОРІЯ»

Які значення має слово «історія»? Складіть одне-два речення з цим словом.

Люди здавна цікавляться минулим. Адже у світі постійно щось змінюється, з'являється нове, а те, що минає, стає історією.

Напевно, ви пам'ятаєте перший день у школі, відпочинок з рідними на природі, день знайомства з друзями. У пам'яті поступово складається історія вашого життя. Батьки кожного з вас завжди пам'ятатимуть своє дитинство, де і як вони жили в минулому, щасливу мить народження їхніх дітей. Іще тривалішою є історія ваших бабусь і дідусів, народу, країни, де ви живете, та людства загалом.

Слово «історія» — багатозначне. Якщо зазирнемо у словники або Інтернет, знайдемо кілька його пояснень. Так, у Тлумачному

¹ *Кургáн* — штучний пагорб, пам'ятник у вигляді насипу над стародавнім похованням.

словнику української мови їх вміщено сім. Історією називають події в минулому, оповідання чи розповідь про життя людини, пригоди та випадки, які траплялися з нею. Навіть документ про стан здоров'я — також історія! Що ж пов'язує всі значення цього слова? Історія — це оповідь про минуле, про те, що вже відбулося. Однак словом «історія» стали називати не тільки розповідь про минуле, а й саме минуле.

Людство не може жити без пам'яті про минуле. Адже пам'ять допомагає зрозуміти, звідки людина родом, чому має такі погляди на навколишній світ тощо. Першими збирачами оповідань про минуле були співці. Подорожуючи, вони описували та прославляли події минулого, свідками яких були, а також розповідали історії, про які дізналися від інших. В Україні такі розповіді супроводжувалися грою на народних інструментах: лірі, кобзі, бандурі. Оскільки писемності тоді не було, саме співці зберігали пам'ять про минуле народу. Щоб не втратити спогади про важливі події, згодом люди розпочали записувати відомості про них. Значна кількість таких записів дійшла до сьогодні.

2. ЯК ІСТОРІЯ ПЕРЕТВОРИЛАСЯ НА НАУКУ

Що вивчає історія як наука?

Кількість письмових розповідей про минуле поступово нагромаджувалася, збільшувалася й упорядковувалася. Згодом з них виникла окрема галузь людських знань — **історична наука**.

Історія (з грецької — «розпитування») — наука, що вивчає минуле людства на основі усних, письмових свідчень (літописів, документів, спогадів та ін.) і матеріальних пам'яток (житла, одягу, знарядь праці тощо).

Сьогодні історія вивчає різні події та періоди минулого життя окремих сіл, міст, країн і всього людства. Вона досліджує життєвий шлях визначних людей. Окрім того, мають свою історію і різноманітні галузі життєдіяльності людини. Наприклад, існує історія іграшок і новорічних прикрас, історія одягу, техніки, меблів, книжок тощо. До того ж історія вивчає і розвиток самої науки. Так, є історія фізики, хімії, біології і т.д. Існує навіть історія самої історії! Адже те, як досліджували минуле в різні часи,

ким були люди, котрі присвячували своє життя вивченню минулого, — це також надзвичайно важливо і цікаво.

Роздивіться назви книжок і назвіть, історії чого вони присвячені. Чи доводилося вам гортати сторінки подібних книжок? Чим вони вас зацікавили?

3. ХТО ТАКІ ІСТОРИКИ

Читаючи текст, випишіть імена українських учених-істориків. З'ясуйте, що саме вони досліджували.

Людей, які обрали своєю професією вивчення минулого, називають істориками. «Батьком історії» європейці вважають давньогрецького вченого *Геродота*. Історик записав розповіді учасників війни, що відбувалася в його часи (понад 2000 років тому), і назвав ці записи «історіями».

Згодом уважні й допитливі люди різних країн почали записувати події рік за роком (літо за літом). Так виникли *літописи* — щорічні записи важливих подій. Європейські історики називають їх *хроніками*. Найвідомішого літописця, який мешкав у стародавньому Києві понад 900 років тому, звали *Нестором*. Він був монахом і автором найвидатнішого літопису — «Повість минулих літ».

Порівняйте зображення. Яким побачили Нестора Літописця митці?

Леонтій Тарасевич.
Нестор Літописець
(гравюра в Києво-Печерському патерику)

Марк Антокольський.
Нестор Літописець
(скульптура)

Спочатку історики здебільшого вивчали записи інших людей. Згодом вони почали досліджувати залишки старих будівель, давні знаряддя праці, посуд, прикраси, аналізували походження назв та імен. Науковці з'ясовують причини і наслідки подій, порівнюють розповіді про минуле різних людей, установлюють їхню достовірність.

Головне завдання діяльності істориків — дізнатися якомога більше про минуле та пояснити його, з'ясувати те, що було раніше невідомим. Так, **Вікентій Хвобіка** та його послідовники зосередили свою діяльність на трипільцях, які мешкали на землях нашої країни кілька тисяч років тому. **Борис Мозолівський** та його колеги вивчали спосіб життя стародавніх скіфів — одного з народів, що проживав на території України. **Михайло Грушевський** уперше написав історію нашої країни від найдавніших часів до козацької доби. Його праця називалася «Історія України-Руси» і складалася з десяти томів.

Спираючись на текст, установіть таку відповідність: історик — результат його діяльності (знахідка).

Історія України-Руси

В. Хвойка

Пектораль — нагрудна прикраса скіфського царя

М. Грушевський

Посуд трипільців

Б. Мозолевський

У друкованих та електронних енциклопедіях ви знайдете перелік з кількох сотень імен сучасних українських істориків. Чимало з них досліджують не тільки різні періоди історії, а й різноманітні сторони життя в минулому нашої країни та інших держав.

Перевірте себе

1. Що означає слово «історія»? Поясніть на прикладах.
2. Що вивчає історична наука?
3. Кого з відомих істориків України ви можете назвати? Що ви про них знаєте?
4. Коли ви разом з друзями читаете казку (оповідання), чи можна сказати, що ви вивчаєте історію? Поясніть.
5. Для чого історія потрібна кожній людині зокрема і людству в цілому?

1. Завершіть речення і запишіть їх у зошиті.
«Історія як предмет вивчає...»
«Істориками називають...»
«Я вважаю, що професія історика важлива тому, що...»

2. Запитайте у дорослих:
Яка подія, що відбулася в минулому, має для них особливе значення? Яку подію в житті країни вони вважають найвизначнішою? Запишіть назви і дати цих подій в зошиті.

Історична мозаїка

Давні греки створили чимало міфів — оповідань та легенд про життя богів, героїв та людей. Так, неймовірно цікавими є розповіді про Кρόноса (Хрбноса) і Клію.

Титан Кронос увесь час побоювався, що діти позбавлять його влади і життя — саме так він вчинив колись зі своїм батьком. Тому титан поглинав своїх новонароджених дітей. Давні греки вірили, що Кронос символізував Час, який поглинає теперішнє і перетворює його на минуле.

Сестра Кроноса — Мнемозіна — була богинею пам'яті. Вона мала дочок — муз, однією з яких була муза історії — Клію. Її ім'я означає «та, що прославляє». Клію стала покровителькою Історії. Вона завжди занотовувала події, що відбувалися навколо, тому її зображують із сувоєм або книгою, де описувалися події минулого із зазначенням учасників і дат.

Скульптура музи Клію в колісниці Історії.
Зала статуй
у Конгресі США

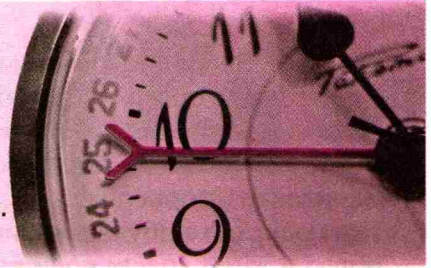
§ 2. ЯК ПОВ'ЯЗАНІ ІСТОРІЯ І ЧАС

1. Чому історію називають наукою про людей у часі.
2. Як люди вимірюють час.
3. Що таке календарі та які вони бувають.

Прочитайте приказки і прислів'я. Поясніть зміст будь-якого з них на ваш вибір.

- Час — не кинь: не підженеш, та й не зупиниш.
- Багато води збігло з того часу.
- Усякому овочеві свій час.

1. ЧОМУ ІСТОРІЮ НАЗИВАЮТЬ НАУКОЮ ПРО ЛЮДЕЙ У ЧАСІ

З'ясуйте, які слова в тексті, пов'язані із поняттям «час», для вас нові. Поясніть значення цих слів на прикладах із життя.

Пояснити, що таке час, складно. Однак усі ми живемо в ньому. Наше життя поділяється на вчора, сьогодні і завтра, на хвилини, години... роки. Ви, напевно, зауважували, що іноді час «тягнеться» — особливо, коли чекаєш на щось чи когось. А от коли маєш безліч важливих справ, то час «стрімко біжить», або «летить». Таке сприйняття часу пов'язане з нашими думками, почуттями, ставленням до того, що відбувається навколо. Щодня ми є свідками або учасниками подій, і кожен з нас по-різному пам'ятатиме їх за тиждень, місяць, рік чи за десятиліття.

Історія як наука про минуле людини і людства тісно пов'язана з часом. Кожна з історичних подій має свою дату — рік, місяць і число. Аби зрозуміти минуле, люди вибудовують ланцюжок з дат подій, визначають їхню *хронологічну послідовність*, тобто установлюють, що відбулося раніше, а що — пізніше, і який між цими подіями зв'язок.

Хронологічна послідовність — послідовність подій за часом (рік за роком, століття за століттям).

Наприклад, коли почалася війна і коли вона закінчилася, що відбувалося напередодні війни і після її завершення.

Для вивчення історії важлива і *тривалість* події, тобто з'ясування періоду часу, протягом якого вона відбувалася. Наприклад, як довго володарював той чи інший правитель, будувався замок тощо. І тому історикам важливо знайти відповіді на запитання «Коли?» та «Як довго?».

Історичний час рухається лише вперед: від минулого до майбутнього. Історія є безперервним процесом — перебігом подій і змін у житті людей у часовій послідовності. Недарма відомий французький історик Марк Блок писав, що історія є «наукою про людей у часі».

2. ЯК ЛЮДИ ВИМІРЮЮТЬ ЧАС

На основі тексту поясніть, що таке відлік часу в історії та якими проміжками користуються історики для вимірювання часу.

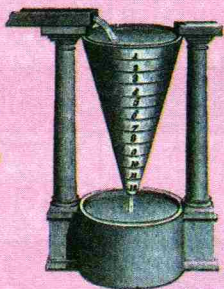
У пошуках відповіді на запитання, як виміряти час, люди зверталися до природи. Завдяки спостереженням за небосхилом, рухом зірок, Сонця і Місяця вони зуміли обчислити тривалість доби, тижня, місяця і року.

Розгляньте зображення й обговоріть, які проміжки часу ми вимірюємо годинником. Як у різні часи люди вимірювали час?

Пісочний
годинник

Водяний
годинник

Маятниковий
годинник

Електронний
годинник

Сонячний
годинник

Роки історії людства об'єднувалися у століття, а століття — у тисячоліття. Отже, людям треба було якимось чином установити порядок літочислення.

Літочислення — відлік історичного часу від певного історичного моменту.

Літочислення у різних народів було неоднаковим. Наприклад, мешканці Стародавнього Єгипту лічили роки за часом правління царів. Літочислення давніх греків відбувалося відповідно до років проведення Олімпійських ігор. Для давніх римлян відлік часу розпочався тоді, коли було засновано місто Рим. Мусульмани, послідовники ісламу, вважають початком своєї історії час, коли пророк Мухаммад, засновник нової релігії — ісламу, переселився з Мекки у Медіну (міста на Аравійському півострові). Відлік історичного часу в країнах, де панівною релігією є християнство, ведеться від Різдва Христового. Така система літочислення використовується і в Україні.

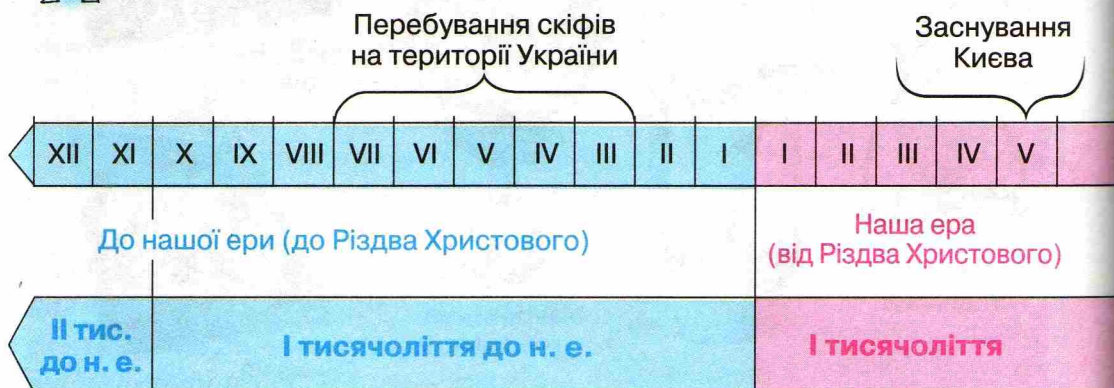
Історики, вивчаючи досить тривалі історичні періоди, застосовують такі одиниці виміру, як роки, *століття* і *тисячоліття*. Позначають ці проміжки часу цифрами, що записуються у різному вигляді. Дні та роки в історії позначають арабськими цифрами, а століття і тисячоліття, зазвичай, записують римськими.

100 років — **століття**.

1000 років — **тисячоліття**.

Розгляньте лінію часу.

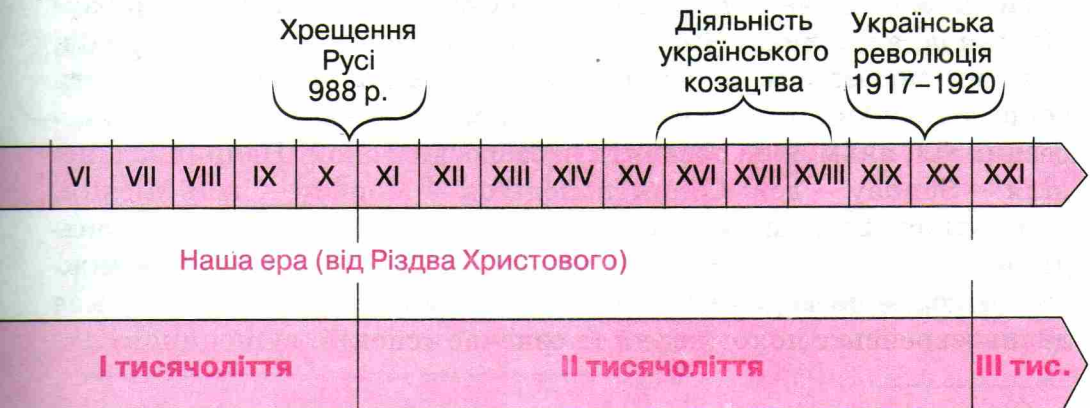
Розгляньте арабські й римські цифри і прочитайте їх.

Щоб уявити рух часу в історії, використовують умовну лінію часу. Це пряма лінія, на якій нанесені часові проміжки: зліва — події минулого, і чим далі ліворуч, тим давніша подія.

Європейські історики домовилися ділити лінію часу на дві частини. Точкою відліку вважають Різдво Христове, після якого розпочинається нова — наша ера. І на цій умовній лінії часу відлік років до Різдва Христового відбувається у зворотному напрямку. Так, період часу між V століттям до нашої ери і V століттям нашої ери становить тисячу років.

Важливо пам'ятати, що перше століття від Різдва Христового починається у першому році й закінчується в 100-му. Таким чином, якщо цифри року закінчуються на два нулі, то перша або дві перші цифри вказують номер століття, наприклад: 500 рік — V століття, 1800 рік — XVIII століття. Якщо ж замість нулів з'являється хоча б одна цифра, тоді цю дату відносять до наступного століття, наприклад: 501 рік — VI століття, 1860 рік — XIX століття.

АРАБСЬКІ	РИМСЬКІ
1	I
2	II
3	III
4	IV
5	V
6	VI
7	VII
8	VIII
9	IX
10	X
11	XI
12	XII
13	XIII
14	XIV
15	XV
16	XVI
17	XVII
18	XVIII
19	XIX
20	XX
21	XXI

3. ЩО ТАКЕ КАЛЕНДАРІ ТА ЯКІ ВОНИ БУВАЮТЬ

Прочитайте текст і, працюючи в парах¹, розкажіть одне одному, як і для чого люди складали календарі.

Календар — слово, що прийшло зі Стародавнього Риму і спочатку означало «боргова книга». У цій книзі вели записи про борги. Кожної календи — першого дня місяця — у ній робили відмітки про повернення боргу. Згодом це слово почали використовувати для лічби проміжків часу з поділом на місяці, тижні, дні.

Календар — послідовний список днів усього року з поділом на місяці та тижні.

Чимало народів створили власні календарі, які завжди були тісно пов'язані зі спостереженнями за зоряним небом. Навіть назва періоду «місяць» походить від назви супутника нашої планети — Місяця. Точність календарів — це свідчення того, що люди знали на математиці, розумілися на природі.

Захоплива історія календарів з різними назвами місяців і днів пов'язана з культурними традиціями кожного народу. Так, українські назви місяців походять від природних явищ, а у багатьох європейських мовах вони пов'язані з числами. Вересень — September — у давніх римлян (у яких рік розпочинався в березні) був сьомим місяцем, тому і походить від числа сім — septim. October (жовтень) — від числа вісім, December (грудень) — від числа десять. Похідним словом є і декада — тобто десять днів, чи десятиліття.

Поділ місяця на чотири тижні по сім днів пов'язують із рухом Місяця по небосхилу. Число 7 є священним для багатьох народів. Так, ми знаємо сім кольорів веселки, сім нот музичної грамоти тощо. Назви днів тижня у багатьох народів пов'язані з назвами небесних тіл, які можна побачити неозброєним оком. Наприклад, неділя — Sunday — день Сонця, понеділок — Monday — день Місяця.

Українські назви днів тижня достатньо зрозумілі. Так, «понеділок» означає перший день «по неділі», середа — середина тижня, четвер — четвертий день тижня і т.д. Лише слово «субота» має давньоєврейське походження та означає «спокій, відпочинок».

¹ Якщо вам необхідно пригадати, як працювати в парах, зверніться до інструкції на початку підручника.

Розгляньте зображення календарів. Чим вони відрізняються і що у них спільного?

Настінний календар
запорозьких козаків. XVIII ст.

Вічний календар

Посівний календар 2013

Культури	Березень	Квітень	Травень
Баклажан	14–15	9–12, 22	7–8
Боби	9–11	5–7, 16, 26	14–15
Капуста	9–10, 14–15	5–7, 9–11	7–8, 14–15
Картопля		23–25, 28	2, 20–30
Цибуля	22–23, 27	1–2, 20	2, 20–22
Морква	2, 22, 31	1, 20, 23–25	1, 2, 20–22
Огірки	14–15	5, 9–11, 16	2, 7–8, 14
Помідори	14–15	9–12, 22	7–8
Гарбуз		5, 9–11, 16	2, 7–8, 14
Перець	14–15	9–12, 22	7–8, 19
Буряк	2	1, 20, 25	
Квасоля		5–7, 16, 28	14–15
Несприятливі дні	3–4, 18–19	3–4, 17–18	3–4, 17–18

Посівний календар

Схід 5:56 ☉ Схід 0:50
 Захід 17:38 Захід 15:53
 Тривалість дня 11:42 Остання чв. 27 вересня
 Місяць у Леві. Дні Місяця 24/25

Вересень 2013

30

ПОНЕДІЛОК

**ДЕНЬ УСИНОВЛЕННЯ
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ДЕНЬ БІБЛІОТЕК**

Національне свято Республіки Ботсвана.
День незалежності.

100 років від дня народження Л.І. Антропова (1913-1994), українського хіміка.
90 років від дня народження О.М. Алімова (1923), українського вченого в галузі економіки.

З народного джерела

Сьогодні розпочинається "старе бабине літо" і триватиме воно до 8 жовтня. Погода на цей час визначається з Першою Почистою.

Листок
відривного календаря

Перевірте себе

1. Що таке послідовність і тривалість історичних подій?
2. Намалюйте велику лінію часу, щоб працювати з нею на наступних заняттях. Позначте на ній римськими цифрами: 5 століття, 11 століття, 17 століття, 21 століття.
3. Запишіть у зошит, у якому столітті були 1300 р., 1650 р., 2005 р.
4. Чому календарі бувають різні?
5. Завершіть речення: «Історію називають наукою про людей у часі тому, що ...»
6. Чи міг гетьман Богдан Хмельницький, який жив у XVII столітті, знати творчість Тараса Шевченка, котрий жив у XIX столітті? Чому?

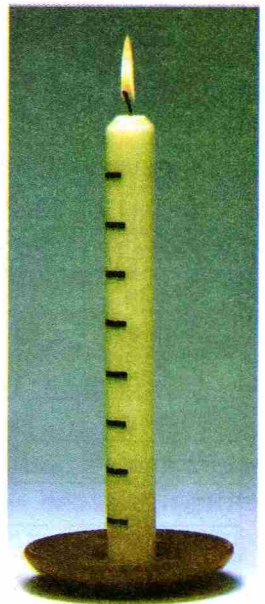
1. Запишіть римськими цифрами число і місяць вашого дня народження.
2. Побудуйте лінію часу вашого життя.
3. Запишіть у зошит, у якому столітті були 1600 р., 1799 р., 1901 р.
4. Знайдіть календарі в себе вдома або відвідайте бібліотеку, книгарню. Роздивитися їх та з'ясуйте, чому календарі присвячені, якщо вони тематичні. Позначте в домашньому календарі дату сьогоднішнього уроку.

Історична мозаїка

Задовго до винайдення сучасного годинника у Стародавньому Китаї для відліку часу використовували свічки. Спочатку люди зауважили: вогонь, що рівномірно горить, спалює за однаковий проміжок часу приблизно таку саму кількість воску чи олії. Тому на мотузці, яку попередньо змочували в олії, на однаковій відстані один від одного зав'язували вузлики. Потім таку мотузку підпалювали, і щоразу, коли полум'я доходило до наступного вузлика, минав визначений проміжок часу.

Пізніше схожий спосіб виміру часу почали застосовувати до свічок з позначками. Щоразу, коли свічка догорала до певної позначки, люди розуміли, скільки часу минуло.

Сьогодні також можна придбати свічки з позначками.

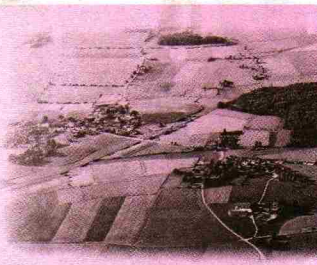
Свічка-годинник

§ 3. ЯК ПОВ'ЯЗАНІ ІСТОРІЯ І ПРОСТІР

1. Чому історію називають подорожжю в часі та просторі.
2. Як з'явилися карти і навіщо вони потрібні.
3. Про що можна дізнатися з історичних карт.

Подумайте, як пов'язані простір і життя людини. Обговоріть свої думки з однокласниками¹.

1. ЧОМУ ІСТОРІЮ НАЗИВАЮТЬ ПОДОРОЖЖЮ В ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ

Поясніть на прикладах, як ви розумієте твердження: «Заняття людей, їхнє житло, одяг, харчування, навіть традиції та звичаї пов'язані з тим, у якій місцевості вони мешкають».

Ви вже розумієте, як важливо для історика знати, коли відбулася та чи інша подія. Однак історію іноді називають подорожжю не лише у часі, а й у просторі.

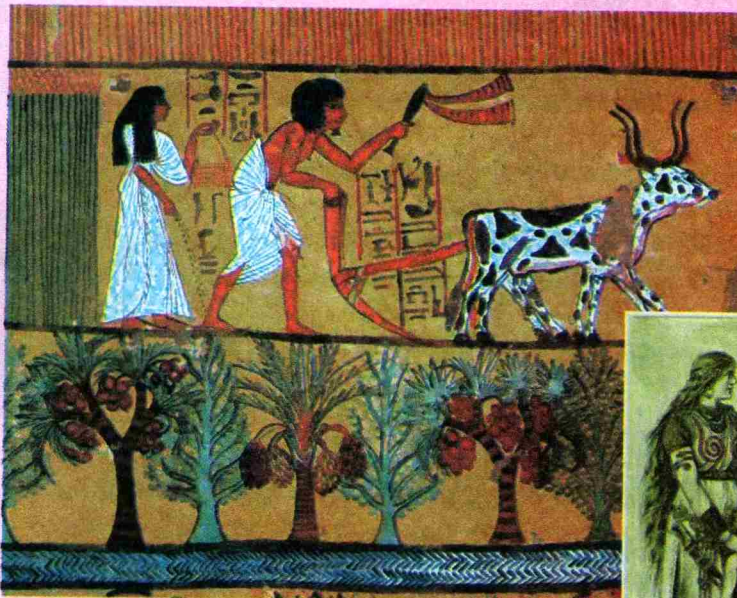
Споглядаючи навколишній простір, ми вивчаємо, які довкола гори, ріки, моря, рівнини, який клімат у цій місцевості. Зазвичай ці відомості дозволяють нам зрозуміти, як заняття людей, їхнє житло, одяг, харчування, навіть традиції та звичаї пов'язані з тим, у якій місцевості вони мешкають. Наприклад, люди, які живуть у місцині з теплим кліматом (у країнах Африки, Південної Америки і т.д.), будують житло, що значно відрізняється від будинків на територіях з морозними і сніжними зимами (у країнах Скандинавії тощо).

Якщо ми дивимося на простір з точки зору історії, то звертаємо увагу і на те, які народи заселяли цю територію у різні часи, з'ясовуємо, як ці народи добували все необхідне для життя, які знаряддя праці виготовляли, легенди та пісні складали, які традиції зберігали.

¹ Якщо вам необхідно пригадати, як обговорювати думки в загальному колі, зверніться до інструкції на початку підручника.

Порівняйте зображення людей на малюнках. Чим відрізняються їхній одяг та спосіб життя та чому?

Оранка землі
(давньоєгипетський
розпис).
1200 р. до Р.Х.

Сім'я давніх германців на початку IV ст.
(історична реконструкція)

Історики приділяють велику увагу місцям, де відбувалися певні події минулого. Це може бути історія окремих континентів (Африки чи Південної Америки), певних країн (Китаю, України) чи окремих регіонів (Донбасу, Полісся) і населених пунктів (історія міст Ужгорода, Одеси, села Паланки Черкаської області тощо).

Зв'язок життя людей з простором можна простежити і за назвами міст, сіл чи місцевостей. Вони невід'ємно пов'язані з часом, коли виникли, і з мовою, якою користувалися народи, що засвоювали цей простір; з їхніми заняттями. Наприклад, назва нашої столиці — Київ — говорить про те, що воно слов'янського¹ походження (місто Кия). Назва міста Запоріжжя тісно пов'язане не тільки з місцевістю біля колишніх порогів на Дніпрі, а й із територією, де проживали козаки. А ось назва міста Бахчисарай має кримськотатарське походження й означає «сад-палац».

¹ *Слов'яни* — велика група європейських народів, до якої належать українці, росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, серби і т.д.

2. ЯК З'ЯВИЛИСЯ КАРТИ І НАВІЩО ВОНИ ПОТРІБНІ

Навіщо людям карти? Як їх складають?
Чим відрізняються історичні карти від географічних?

Відтоді як люди почали пізнавати навколишній світ і подорожувати, вони намагалися відтворити простір, який бачили, у вигляді малюнка чи схеми. Так з'явилися **карти**.

Карта — зменшене узагальнене зображення поверхні Землі чи її частин на папері. Збірку карт називають *атласом*.

Спочатку карти були недосконалими і малопродатними для користування — подорожувати за їх допомогою було складно. Поступово люди навчилися точніше відтворювати місцевість, а також створили систему умовних позначок, які відображають реальний простір на карті.

Із розвитком наук з'явилися різноманітні карти. Так, сучасна географічна карта розповідає про природу країни, її корисні копалини, розвиток транспорту чи промисловості. Існують синоптичні карти, на основі яких складають прогнози погоди. Карти, на яких позначають сучасні держави та їхні кордони, називаються політичними.

Якщо ж на картах позначено міста, країни, кордони держав та їхні території в різні часи, а також місця, пов'язані з битвами, відкриттям шкіл, театрів та іншими подіями в минулому, — це *історичні карти*.

Поміркуйте, яку інформацію можуть містити карти з такими назвами: «Розселення слов'янських племен у VI–IX століттях»; «Козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII століття»; «Розвиток освіти і науки на українських землях у 1920-х роках».

З кожної історичної карти можна дізнатися, коли і на якій саме території відбувалися відображені на ній події. Щоб скласти таку карту, недостатньо лише подивитися навколо чи відвідати яку-небудь місцевість. Історикам насамперед необхідно ґрунтовно вивчити всі події, що відбулися на цій території, у хронологічній послідовності і лише потім відтворити їх на карті.

Розгляньте стародавню — XIV ст. (1) і сучасну фізичну (2) карти Європи. Обговоріть у парах, що в них спільного, а що — відмінного.

3. ПРО ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЯ З ІСТОРИЧНИХ КАРТ

Що називають легендою історичної карти?
Що означає «читати» карту?

У кожної історичної карти є власна система позначок, чи **легенда**. Її, як правило, розміщують у кутку карти.

Легенда історичної карти — перелік умовних позначок, які допомагають визначити період і події, що на ній зображені.

Аби зрозуміти події, зображені на історичній карті, ви повинні ретельно вивчити її легенду. Для цього розгляньте умовні позначки, підписи і кольори, представлені у ній. Тоді ви легко віднайдете на карті те, що вам потрібно.

Історична карта може розповісти дуже багато: про кордони і територію держав, що змінювалися в часі, про перебіг воєн і битв, про розвиток міст і торговельні шляхи, про повстання і мирні угоди, виникнення університетів, друкарень тощо.

Особливу увагу зверніть на умовність позначок. Наприклад, крапка чи кружечок невеликого розміру означають поселення, один-два вершники — військо, схрещені мечі — найважливіші битви і т.д. На історичній карті, на відміну від географічної, обов'язково вказують дати тих подій, яким ця карта присвячена. Вона пов'язує в одне ціле історичний простір з історичним часом.

Роздивіться позначки, які можуть складати легенду історичної карти, та поясніть, про що вони розповідають.

Різними кольорами позначають території розселення племен і народів, країн і держав.

Стрілками різної форми і кольору позначають напрямок руху учасників подій у просторі.

Рівне Колами і точками позначають населені пункти.

1648

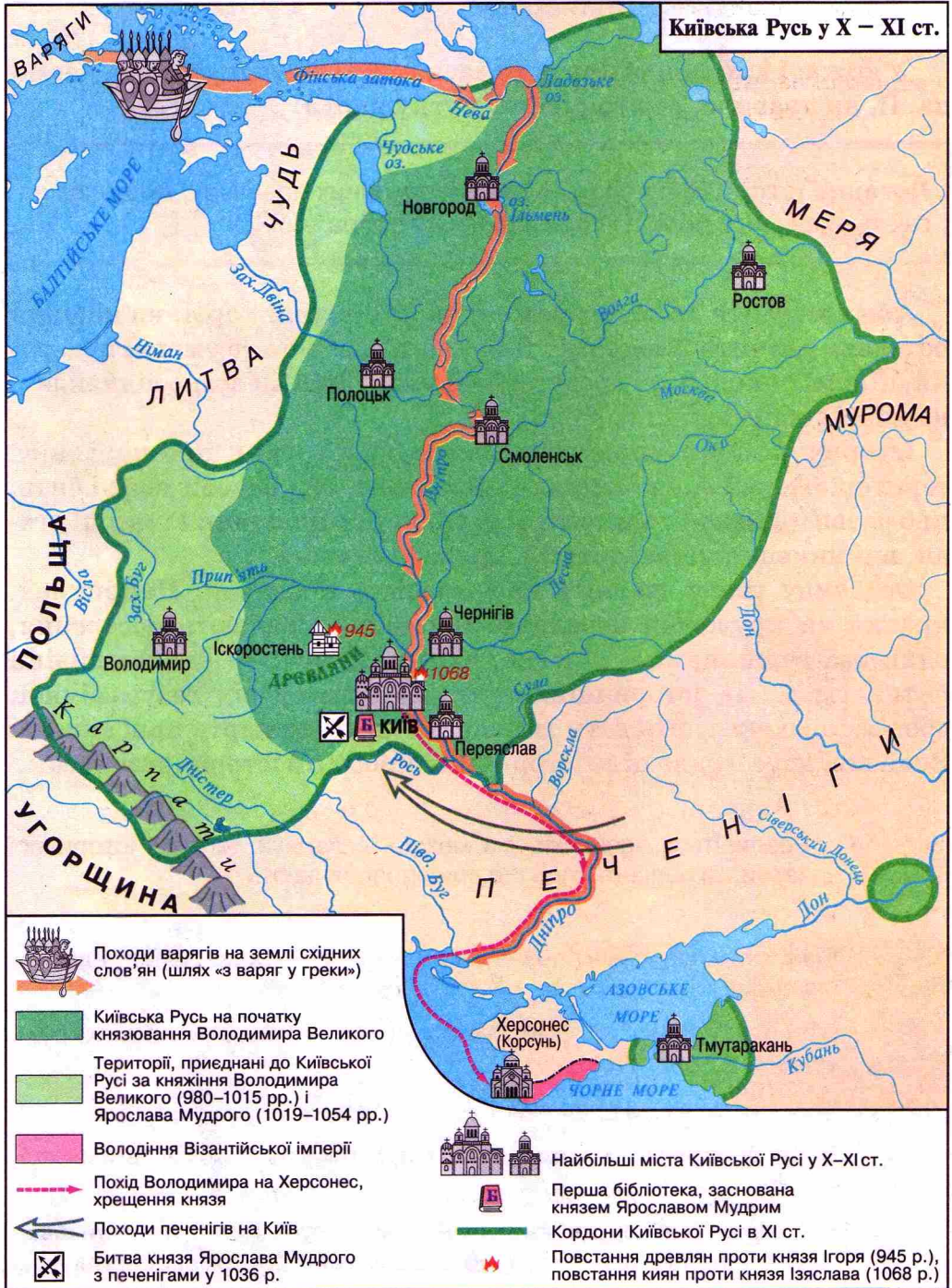
Перехрещеними мечами (списами, штиками тощо) з датами позначають місця і час битв.

Різнокольоровими лініями (суцільними, пунктирними, штрихованими тощо) позначають кордони держав і території всередині них.

Працюючи в парях, розгляньте і перелічіть умовні позначення, використані в історичній карті «Київська Русь у X–XI ст.». Поясніть однокласникам, яку історичну інформацію ви отримали з цієї карти.

Перевірте себе

1. Що таке простір в історії?
 2. Які бувають карти?
 3. Що зображують на історичних картах?
 4. Що таке легенда історичної карти?
-
5. Про що, на вашу думку, розповідають історичні праці з такими назвами: «Історія Європи», «Історія слов'янських країн у X–XV століттях», «Історія Києва», «Історія села Городище від часів виникнення до наших днів»?
 6. Як історичні карти допомагають нам зрозуміти історію?
 7. Чому історію неможливо вивчати без знань про час і простір, в якому розвивалися події?

1. Знайдіть на карті України:
 - область чи регіон, де розташоване ваше місто, село, селище;
 - місто, що є центром вашої області (регіону);
 - столицю нашої країни.
2. Розпитайте дорослих, які місця України, пов'язані з історичними подіями, вони відвідали протягом свого життя. Запишіть назви місць та події, що з ними пов'язані, у зошит і знайдіть їх на карті України. Спробуйте позначити ці події на лінії часу.

Історична мозаїка

Здавна люди намагалися вимірювати навколишній простір. І робили це по-різному. Уявлення про поняття «далеко» чи «близько» залежало від того, як швидко людина могла пересуватися. Спочатку за міру довжини брали те, що було поруч. Тому існували такі способи вимірювання, яких сьогодні вже не зустрінеш: «день шляху», «відстань, яку пролетить стріла» тощо.

На території України в давні часи були поширені свої міри довжини та простору. З літописів можна дізнатися, що поширеними були перст, п'ядь, лікоть і сажень. Зрозуміло, що «перст» — це довжина пальця, «лікоть» — це довжина руки від ліктьового згину до найдовшого пальця (36–40 см). «П'ядь» походить від слова «п'ять» і означає розмір долоні. Поняття «сажень» має декілька пояснень. Дехто з учених вважає, що це слово походить від дієслів «сягати», «досягати», інші — що воно пов'язане із кроком (із старослов'янської мови «шаг, сяг»). Отже, відстань, що називалася «сажень», була різною: це відстань між кінчиками вказівних пальців розведених в сторони рук або відстань найширшого кроку.

§ 4. ЩО ТАКЕ РЕЧОВІ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. Чому вивчення історії неможливе без джерел.
2. Як знаходять історичні джерела.
3. Де зберігаються речові джерела.

Як ви вважаєте, чи можуть історики відтворити картини минулого, коли свідків подій уже немає? Що їм для цього потрібно?

1. ЧОМУ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НЕМОЖЛИВЕ БЕЗ ДЖЕРЕЛ

Читаючи текст, заповніть у зошиті таблицю «Види історичних джерел».

Види історичних джерел	Речові	Письмові	Етнографічні	Зображувальні

Завданням історика є відтворення картини минулого. Проте, навіть розпитавши свідків події, ми не отримаємо цілісної достовірної інформації. Аби дізнатися про реальні події минулого, історики звертаються до **історичних джерел**. Учені досліджують, порівнюють і зіставляють їх, адже саме історичні джерела є відображенням минулого, без яких це минуле неможливо відтворити.

Історичні джерела — це письмові документи, предмети, будівлі та інші пам'ятки, які відображають історичні події та явища і дають можливість досліджувати життя людей в минулому.

Щоб полегшити дослідження минулого, в історичній науці домовилися групувати історичні джерела так:

- *речові джерела* — все, до чого можна доторкнутися руками: від стародавніх будівель до пам'ятників і механізмів;
- *писемні джерела* — ті, що існують у письмовому вигляді:

рукописи, книги, літописи, газети, написи на камені, стінах будівель тощо;

— *етнографічні джерела*: орнаменти, традиції, звичаї, правила поведінки, пісні та ін.;

— *зображувальні, чи візуальні*: портрети, фотографії, реклама, малюнки, картини, кінофільми тощо.

На що не звернув би увагу допитливий і уважний дослідник — усе це може розповісти йому дуже багато.

Розгляньте зображення. Поміркуйте, що саме вони можуть розповісти про життя людей в минулому.

1. Турецька криниця у м. Чернівці. 1787 р.
2. Ювелірні прикраси XI–XIII століть, знайдені під час розкопок у м. Києві
3. Радянська поштова марка із зображенням місяцехода. 1971 р.
4. Порцелянова чашка з блюдцем, виготовлені в Рівненській обл. 1829 р.

Дослідження історичних джерел — цікаве, проте дуже кропіт-ке заняття. Аби пам'ятка минулого стала історичним джерелом, необхідно вміти досліджувати її.

Як дослідити історичне джерело

Досліджуючи історичне джерело, послідовно відповідайте на запитання:

- Що це таке? Написане чи виготовлене?
- З яких частин складається?
- Коли і де було створене?
- З якою метою було створене?
- Кому могло належати?
- Які припущення ми можемо зробити щодо людей, котрі виготовляли та використовували ці предмети, речі, будівлі тощо?

Уявіть себе істориком-дослідником. Визначте, до якої групи історичних джерел належить ця пам'ятка минулого — старовинний меч. Проаналізуйте історичне джерело на основі наведеної інструкції.

Меч, знайдений на дні р. Дніпро поблизу м. Запоріжжя. Вчені припускають, що цей меч було виготовлено у X столітті.

Окрім цього, історики завжди перевіряють надійність та достовірність історичного джерела. Аби створити якомога детальнішу та реалістичнішу картину життя в минулому, дослідники порівнюють інформацію з різноманітних історичних джерел.

2. ЯК ЗНАХОДЯТЬ ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

На основі тексту поясніть, хто такі археологи та як вони допомагають досліджувати минуле.

Речові джерела, або матеріальні свідчення минулого, — надзвичайно важлива складова історичної спадщини людства. Їх детальне вивчення та опис допомагають науковцям створювати цілісну картину певного періоду історії.

Речі та будівлі оточують людину здавна. Проте не всі зі стародавніх споруд і предметів витримали випробування часом. Сонце й буревії, війни та будівництво руйнують і старовинні палаци, і стіни фортець, і прадавні поховання людей. Досліджувати сховані під землею і водою речі, споруди та інші рештки діяльності людини допомагає **археоло́гія**.

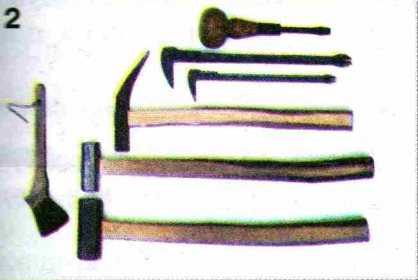
Археоло́гія (від грецьких слів «архео» — давнє та «логос» — вчення) — наука, що вивчає життя людини за матеріальними свідченнями минулого отриманих під час розкопок.

Працюючи як детективи, археологи-науковці відшуковують у землі та на її поверхні свідчення про життя людей в минулому. Важливою складовою роботи археологів є встановлення часу виникнення різноманітних пам'яток, їхнього віку. Досліджуючи залишки глиняного посуду, будівель, знарядь праці, зброї, прикрас, археологи допомагають історикам зробити висновки про розвиток *ремесел* та спосіб життя людей. Іноді поруч із залишками діяльності людей учені знаходять кістки тварин, зерна рослин. Завдяки таким знахідкам вони роблять висновки про те, які рослини і тварини оточували людей у той час, як розвивалося тоді господарство. Сьогодні існує навіть підводна археологія, що досліджує дно морів, залишки предметів і кораблів, які їх перевозили.

Ремесло — дрібне промислове виробництво, що ґрунтувалося на ручній праці.

Роздивіться фото та з'ясуйте, які знаряддя праці використовують археологи. Що є результатом археологічних розкопок?

1. Археологічні розкопки
2. Знаряддя праці археологів
3. Археологічні знахідки — посуд трипільців

Серед знахідок археологів чимало монет, виготовлених з різноманітних металів, різної форми, розміру. Такі монети слугують важливим історичним джерелом. Написи і зображення на монетах повідомляють нам про правителів, на честь котрих їх викарбували, та про час їх володарювання. Знахідки монет інших країн розповідають нам про розвиток торгівлі між різними народами. Зображення свят, спортивних ігор, технічних винаходів та пам'яток культури є відображенням суспільного життя людей.

Про що можуть розповісти зображені монети?

Монети часів князя Володимира Святославовича. X ст.

Канадський долар.
XX ст.

Знайдені археологами речові пам'ятки історики порівнюють з іншими історичними джерелами, наприклад писемними. Лише у такий спосіб учені можуть зробити висновки про те, що відбулося в минулому.

3. ДЕ ЗБЕРІГАЮТЬСЯ РЕЧОВІ ДЖЕРЕЛА

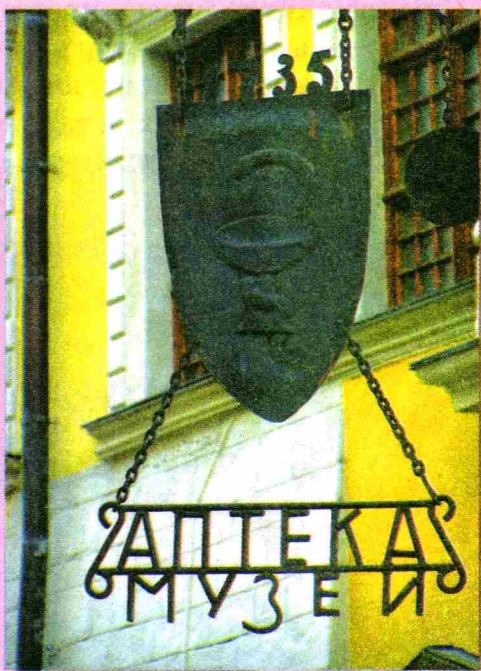
Прочитавши текст, поясніть, навіщо люди створюють музеї та що в них зберігається.

Щоб з часом не втратити різні речові знахідки і досконало вивчити їх, люди створили спеціальні заклади — *музеї*. Спочатку музеї виникли на основі бібліотек і подарункових колекцій стародавнім храмам і правителям. Перший музей — Дім муз — був заснований у давньому місті Александрія Єгипетська понад 2000 років тому.

Роздивіться фотографії і прочитайте назви музеїв на наступній сторінці. Про що можуть розповісти їх *експонати*?

Експонат (з латинської — «виставлений») — предмети, речі, витвори мистецтва, що демонструються на виставках.

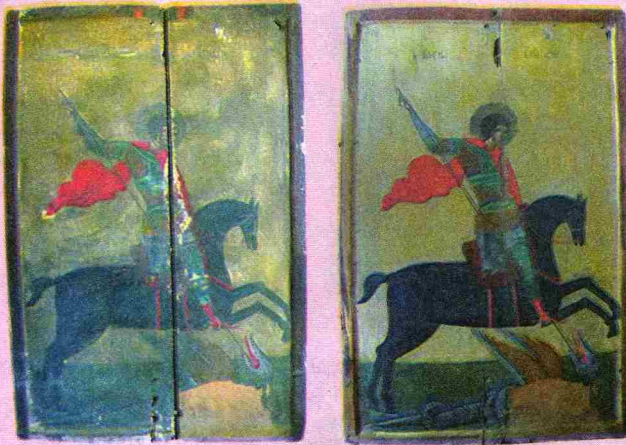
Більшість музеїв розташовано у спеціальних будівлях, проте існують і такі, що знаходяться просто неба — здебільшого це музеї народної архітектури та побуту. Іноді навіть цілі частини міст оголошують музейною територією. Дуже важливою у музеях є робота *екскурсоводів*. Вони не тільки знайомлять відвідувачів з музейною колекцією, а й намагаються розповісти про неї цікаво та зрозуміло.

Співробітники музею працюють з відвідувачами, зберігають речові історичні джерела, вивчають особливості кожного з них, а також займаються *реставрацією*.

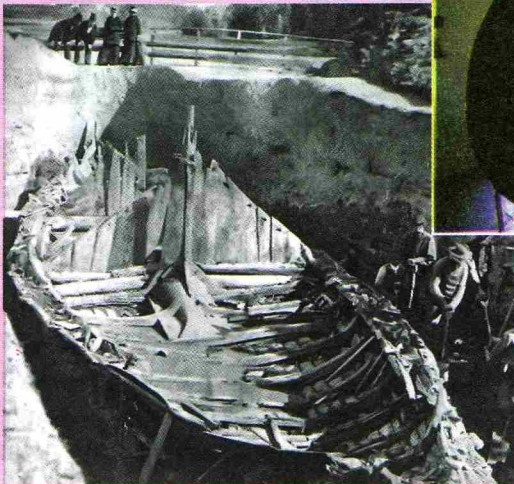
Реставрація (з латинської — «відновлення») — поновлення пам'ятки культури, раніше втраченої чи зіпсованої, задля її збереження.

Порівняйте вигляд історичної пам'ятки до і після реставрації. Яке значення має робота реставраторів та музейних працівників у цілому?

Ікона святого Юрія Змієборця із с. Старий Кропивник Львівської обл.

Корабель вікінгів, знайдений у 1881 р. на території сучасної Норвегії

Уявіть себе відвідувачами музею. Розкажіть, що ви бачите на фотографії та чому присвячені експонати.

Експозиція Національного музею історії України в м. Києві

Перевірте себе

1. Завершіть речення: «Історичними джерелами можуть бути...»
2. Що знаходять археологи?
3. Навіщо люди створюють музеї?
4. Поясніть, чому історичні джерела називають «слідами минулого» або «мимовільними свідками часу».
5. Яка роль археології у вивченні найдавнішого минулого?
6. Підберіть синоніми до слова «музей».

1. Які з предметів, що вас оточують вдома, ви назвали б речовими джерелами? Які саме і чому?
2. Поверніться до заповненої вами таблиці на с. 26. До кожної групи додайте назви історичних джерел, про які ви дізналися.
3. Розпитайте у дорослих, які музеї вони відвідували. Що вони запам'ятали з цих екскурсій? Які історичні джерела їх зацікавили найбільше?
4. Дізнайтеся, які музеї є у вашому місті, селі чи селищі. Сплануйте з дорослими й однокласниками екскурсію до найближчого музею. Під час екскурсії занотуйте назву, рік створення та засновників музею. Напишіть лист уявному другові, в якому опишіть свою екскурсію та поясніть, чому ви радите йому відвідати цей музей також.

Готуємося до практичного заняття

Попросіть дорослих представників вашої родини показати фотографії, присвячені найважливішим подіям у їхньому житті. Виберіть 5–7 знімків. Зробіть до них відповідні підписи з датами. З дозволу дорослих принесіть ці світлини на наступний урок.

§ 5. Практичне заняття ПРО ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЬ ІЗ СІМЕЙНОГО ФОТОАЛЬБОМУ

1. Що історики бачать на фотографіях.
2. Як відображена історія вашої сім'ї у фотографіях.
3. Чому родинне дерево є історичним джерелом.

Фотографію винайшли у першій половині XIX століття. Перші фотоапарати були великими та громіздкими. Щоб зробити знімок, фотограф спочатку встановлював пристрій на певному місці, а потім накривав його і себе великим клаптем чорної тканини. Після тривалих приготувань він робив фотознімок людей або певної місцевості.

Як ви думаєте, чи можна було зробити тоді миттєві чи випадкові фотознімки? Чому? Коли це стало можливим? До якого типу історичних джерел належать фотографії?

1. ЩО ІСТОРИКИ БАЧАТЬ НА ФОТОГРАФІЯХ

У XX столітті фотографії стають одним із найважливіших видів історичних джерел. На фотознімках можна побачити одяг та предмети, характерні для того часу, заняття людей, вигляд вулиць і будинків тощо. На відміну від письмових джерел, які могли створюватися через певний проміжок часу після події, фотографії є безпосередніми свідченнями про неї. Досліджуючи фотографію як історичне джерело, скористайтеся інструкцією.

Як працювати з фотографією — історичним джерелом

Аналізуючи фотопам'ятку, намагайтеся послідовно відповідати на запитання:

- Кого зображено на фотографії? Хто ці люди і що вони роблять?
- Коли і де відбувається подія? Чому ви так вважаєте?
- З якою метою зроблено фотографію?
- Якої інформації бракує, аби повністю відповісти на ці запитання?
- Чи є на фотографії підпис, інші написи? Чи можуть вони стати у пригоді під час вашого дослідження?
- Які висновки можна зробити? Про що ще ви хотіли б дізнатися?

Ознайомтеся зі зразком дослідження фотографії, виконаним за інструкцією.

Першотравнева демонстрація в українському місті. Середина 1970-х рр.

1) На фотографії зображено групу людей, які разом йдуть вулицею міста.

2) Люди святково вдягнені, у їхніх руках повітряні кульки та гілки дерев з молодими листочками. Чоловіки несуть прапори, портрети та заклики. Разом з дорослими прямують діти. Люди усміхаються.

3) Фотографія зроблена у місті. На фото видно, що одяг людей відрізняється від сучасного. Зрозуміло, що подія відбувається навесні, оскільки на деревах молоде листя. Асфальт мокрий — напевно, незадовго до події дощило.

4) Фотографію, можливо, було зроблено на прохання одного з учасників події, так би мовити «на пам'ять».

5) Підпис повідомляє, що зображена подія — це Першотравнева демонстрація, яка відбулася у середині 1970-х років.

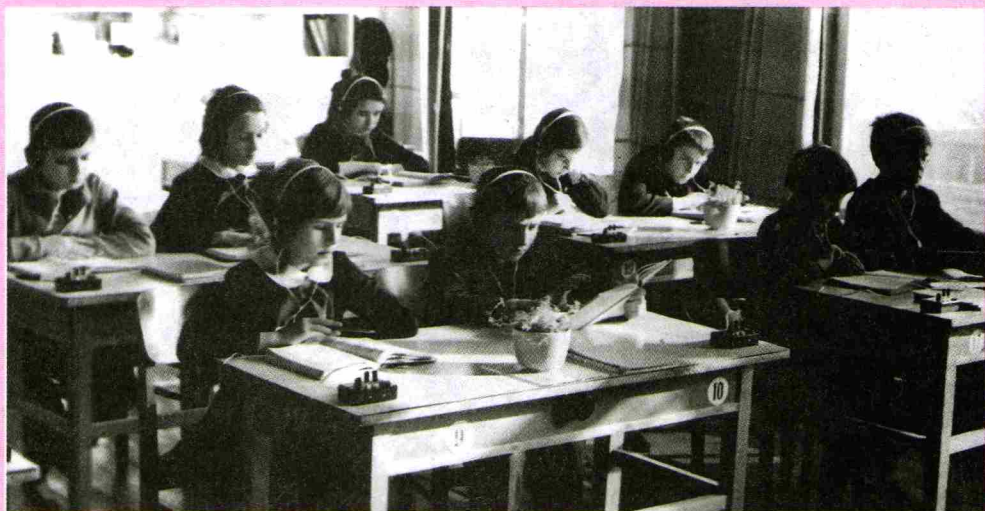
6) Бракує відомостей про те, де саме (в якому місті) відбувалася ця подія і в якому році.

7) Із фото незрозуміло, чому і з якою метою люди зібрались разом цього дня і що таке Першотравнева демонстрація.

1. Skorистavshись інструкцією, проаналізуйте фотографію (*робота в парах*).

2. Відокремлюйте у ваших відповідях те, що бачите, і ваші припущення щодо зображуваного на фотографії.

Урок англійської мови в українській школі. 1973 р.

2. ЯК ВІДОБРАЖЕНА ІСТОРІЯ ВАШОЇ СІМ'Ї У ФОТОГРАФІЯХ

Важливою для кожного з вас є сімейна історія. Знання того, ким є ваші батьки, де і коли вони народилися, де навчалися і як обирали свою професію, з якої родини походять, — необхідна частина вашої особистої історії. Сімейна історія тісно пов'язана з історією всієї країни. Історію сім'ї можна дослідити за допомогою різних історичних джерел, і, звичайно ж, за фотографіями.

Дослідіть фотографії вашої родини як історичного джерела у такій послідовності:

- подивіться, чи мають фотографії підписи, і пригадайте пояснення, надані вам дорослими вдома;
- укладіть сторінку фотоальбому, розміщуючи фотографії з підписами у хронологічній послідовності;
- позначте на карті України місця, пов'язані з історією життя ваших родичів та знайомих;
- придумайте назву історії, яку можна скласти на основі відібраних фотографій;
- розкажіть однокласникам складену вами історію.

3. ЧОМУ РОДИННЕ ДЕРЕВО Є ІСТОРИЧНИМ ДЖЕРЕЛОМ

Пригадайте, що таке родинне дерево. З'ясуйте, чому родинне дерево є історичним джерелом.

У сімейних архівах знатних родин у давнину та нині зберігають відомості про походження сім'ї та прізвища, про родинні зв'язки та близькість до інших заможних і відомих людей. Схему походження сім'ї називають *родинним* або *генеалогічним деревом*.

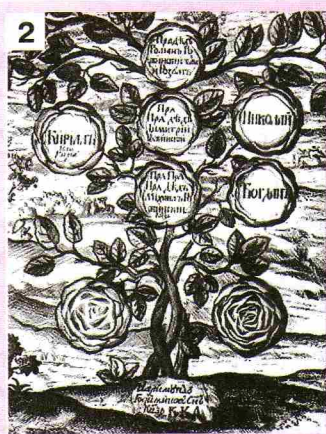
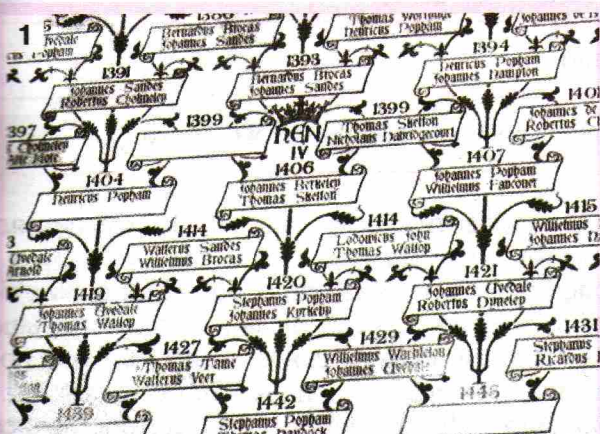
Збирання інформації про власний родовід стало дуже важливим у X столітті. Аби довести свою шляхетність і мати право на привілеї, рицарі та інші дворяни збирали відомості про своє походження. Результати досліджень історії власної родини зображали у вигляді дерева. В основі, або ж у корінні, такого дерева часто розміщували герб засновника родини, а на гілках (праворуч і ліворуч) — герби батька і матері.

Зазвичай родинне дерево має вигляд картини, яку розміщують на видноті.

Порівняйте зображення. Яку інформацію можна отримати з цих родинних дерев? Чому родинне дерево важливе для людей? Що потрібно знати, аби створити родинне дерево?

Генеалогія (від грецьких слів «рід, походження» та «слово, знання») — допоміжна історична наука про походження та взаємний зв'язок родин.

1. Родинне дерево англійських королів на стіні Великої зали Королівського палацу у Вінчестері, Англія. XIV ст. 2. Григорій Левицький. Родинне дерево Олексія Розумовського у вигляді трояндового куща (гравюра). XVIII ст.

У молодших класах ви створювали родинне дерево. Для цього з'ясовували засновників родини, або ім'я найстарішого родича, та всі «відгалуження» братів і сестер у кожному поколінні. Напевно, ви дізналися, які прізвища є у вашій великій родині, чим займаються члени вашої сім'ї, чому ваші батьки, дідусі та бабусі є вашим «корінням».

Родовід будь-якої людини, особливо історичного діяча, дає можливість на основі багатьох документів дізнатися не лише роки життя та імена членів родини, а іноді про їхню діяльність.

Перевірте себе

Пригадайте свою діяльність на уроці та оцініть у балах, наскільки ви погоджуєтеся з твердженнями (2 бали — цілком погоджуюся, 1 бал — частково, 0 балів — не погоджуюся)

Твердження	Бали
Я знаю, чому фотографія є цінним історичним джерелом	
Я розумію, що означає «досліджувати фотографію як історичне джерело»	
Я вмю описувати те, що зображено на фотографії	
Я вмю висловлюватися щодо картини минулого, зафіксованого на фотографії	
Я вмю укласти історію родини на основі фотографій	
Я знаю, що таке родинне дерево	
Я можу пояснити, чому родинне дерево є історичним джерелом	

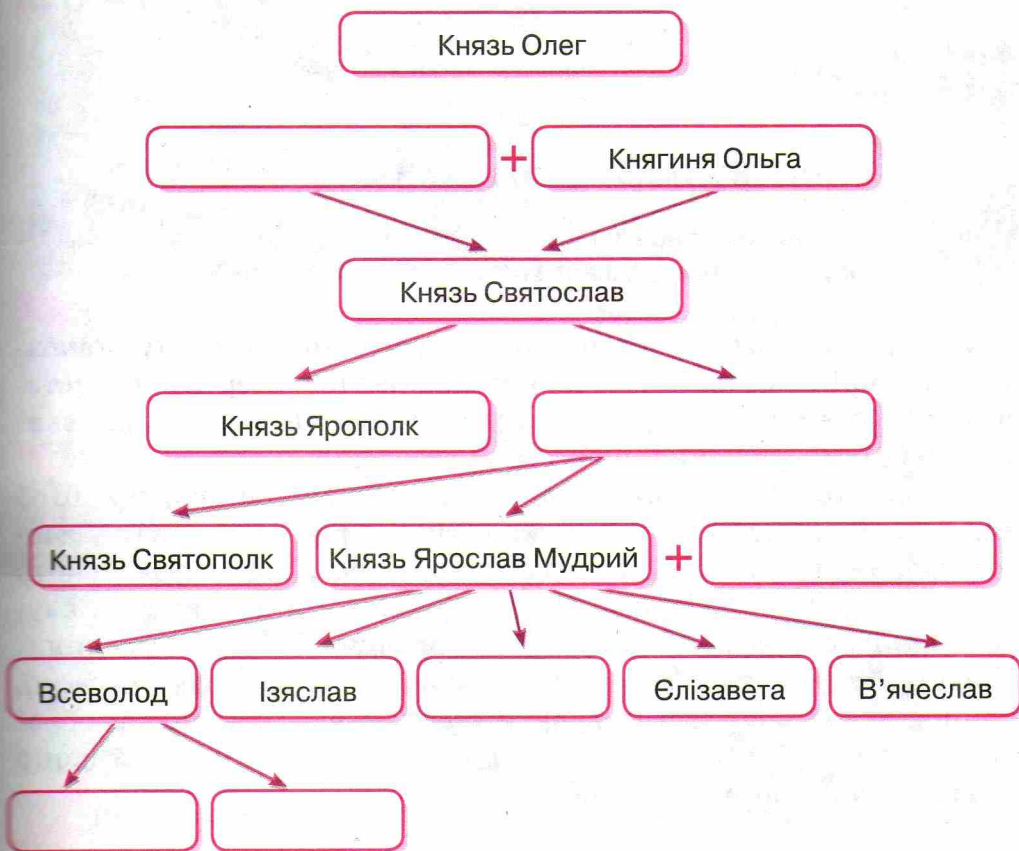
1) Пропонуємо вам зобразити історію вашої сім'ї у вигляді родинного дерева.

Виберіть фотографії кожного члена вашої родини, на яких відображаються події з сімейної історії: шкільні роки, подальше навчання, одруження, народження дітей, сімейні свята тощо. Разом із дорослими встановіть час і місце подій, зображених на фото. Розмістіть фотографії та супутню інформацію на схемі родинного дерева, дотримуючись хронологічної послідовності подій та взаємозв'язків між членами родини. Після завершення роботи приготуйтеся розповісти своїм друзям про цікаві знахідки, що з'явилися під час роботи над родоводом.

2) Відповідно до запропонованої схеми створіть родинне дерево видатної особи, чиє життя і діяльність вам цікаві.

3) На основі запропонованої інформації доповніть генеалогічне дерево давньоруських князів.

- Анна — дочка князя Ярослава Мудрого, яка вийшла заміж за французького короля й отримала у Франції ім'я Анна Руська.
- Володимир (правив упродовж 1113–1125 років) — син князя Всеволода та візантійської принцеси з роду Мономахів. Увійшов в історію як князь Володимир Мономах.
- Княгиня Ірина — дочка шведського короля, дружина князя Ярослава Мудрого.
- Князь Ігор Рюрікович (правив упродовж 912–945 років) — батько князя Святослава та чоловік княгині Ольги.
- Князь Володимир Великий (правив упродовж 980–1015 років) — син князя Святослава та батько князя Ярослава Мудрого. Запровадив християнство в Київській Русі.
- Княжна Анна (Янка) — дочка князя Всеволода. Відкрила першу в Київській Русі школу для дівчаток.

§ 6. ЧОМУ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ВАЖЛИВІ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

1. Які бувають писемні джерела.
2. Про що повідомляють писемні джерела.
3. Що таке архіви та навіщо вони потрібні.

Уявіть, що ви підіймаєтесь у гори і раптом бачите викарбуваний на скелі напис: «Я цар великий, цар царів, вирушив походом у сусідню країну. Вороже військо я розгромив, 6 тис. воїнів убив, 20 міст спалив, 10 тис. чоловіків і жінок у полон узяв, коней, верблюдів, овець без ліку викрав. Хто цей напис знищить, нехай покарають того різні боги».

Про що розповість ученим це писемне джерело?

1. ЯКІ БУВАЮТЬ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Як з'явилися писемні джерела? Випишіть із тексту види писемних джерел та об'єднайте їх за певними ознаками.

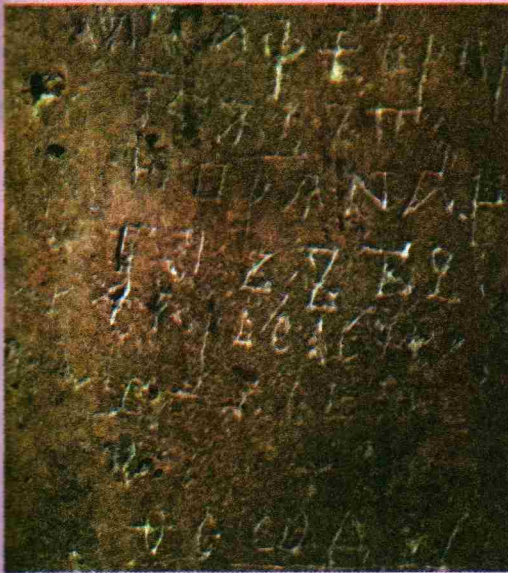
Серед різноманітних історичних джерел значну групу становлять писемні джерела. Саме до них найчастіше звертаються історики, оскільки такі джерела описують історичні події, міркування людей, їхні враження, почуття та уявлення.

Писемність виникла на Землі майже 5 тисяч років тому. Щоб записувати відомості про події та явища, у різних країнах у давнину люди використовували глиняні дощечки, кору дерев і навіть кам'яні брили. У Давньому Єгипті матеріалом для письма слугував *папірус*, зроблений зі стебла багаторічної водяної рослини. У давній Русі писали на верхньому шарі кори берези — *бѣресті*. Пізніше для записів застосовували *пергамент* — спеціально оброблену шкіру домашніх тварин: телят, кіз та ін. А перший папір винайшли у Китаї майже 2000 років тому.

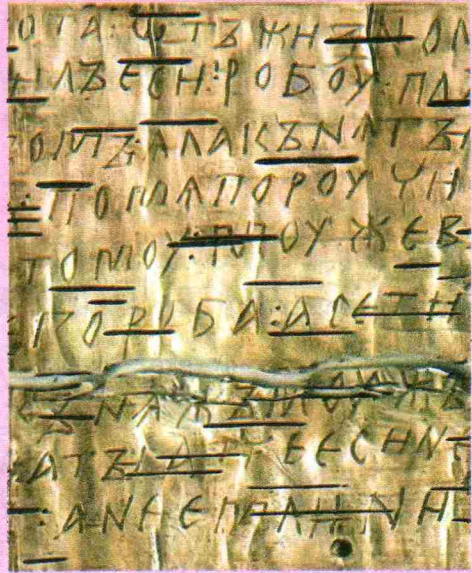
Зберігаючи інформацію, люди почали створювати книги, які спочатку були рукописними. З винайденням книгодрукування у XV столітті серед писемних джерел з'являються друковані книги. Сьогодні існують книги без паперу — електронні, в яких можна зберігати та читати не тільки сучасні записи, а й переведені в електронний вигляд цінні старовинні джерела.

Які писемні джерела ви бачите? Чим вони відрізняються? Чи схожі вони на сучасні книги? Чому?

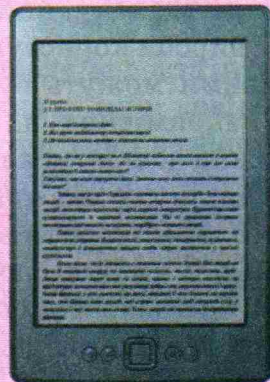
Графіті (настінні написи)
Софійського собору в м. Києві. XI ст.

Фрагмент берестяної грамоти.
XIV ст.

Радзивілівський літопис. XV ст.

Сучасна електронна книга

Усі писемні джерела, які також називаються документами, дуже різноманітні. Серед них важливе місце посідають хроніки і літописи. У минулі часи хроністами і літописцями були здебільшого монахи, адже, на відміну від більшості населення, вони мали освіту. У монастирях не тільки записували те, що відбувалось у країні, а й переписували та перекладали з іноземних мов найвидатніші рукописи. Це було єдиною можливістю зберегти та розповсюдити такі книги.

Згодом вчені почали використовувати як писемні джерела збірки законів, накази, розпорядження, поштові листи, торговельні та міжнародні угоди. Важливою групою писемних джерел є журнали, газети, *мемуари* та щоденники, літературні твори.

Мемуари (від французького слова «пам'ять») — особисті спогади людей.

2. ПРО ЩО ПОВІДОМЛЯЮТЬ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

Читаючи текст, складіть до нього 4–5 запитань. Поставте їх одне одному і дайте відповіді.

То ж про що можна дізнатися з писемних джерел? Стародавні закони розповідають про те, як люди розуміли справедливість, як поводитися з власністю та відповідали за злочини. З літературних творів дізнаємося, які уявлення про красу, добро і зло мали наші попередники. Із записів про роботу магазину чи ринку можна з'ясувати, які товари виробляли на продаж у певний час, що саме привозили здалеку, якими були ціни, які продукти, тканини, ремісничі вироби користувалися попитом.

Цікавими можуть бути найнесподіваніші документи. Наприклад, з непримітних, на перший погляд, записів у шкільному журналі можна довідатися про те, які предмети вивчали у навчальному закладі та хто мав право ходити до школи. А з переліку жителів міста і села — зробити висновки про те, до яких верств населення належали ті чи інші люди, в яких будинках вони мешкали, а також про їхні заняття, родинні та професійні зв'язки.

Газети минулого, що виникли в Європі як невеликі друковані аркуші з новинами, набули поширення у XIX–XX століттях. Вони розказують допитливому читачеві про те, що турбувало

суспільство, якою була влада та повсякденне життя. У газетах друкували різноманітні оголошення, рекламу, з якої можна було дізнатися про популярні тоді товари та послуги.

Пригадайте, хто такий Нестор Літописець і що таке літописи. Ознайомтеся з уривком літопису «Повість минулих літ».

И живяху в мирѣ Полянѣ, и Древлянѣ, и Северо, и Радимичи, и Вятичи, и Хорвати. Дулѣви же живяху по Бугу, где ныне Волыняне, а Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру, и присѣдяху к Дунаєвиѣ Имѣяхуть во обычая своя, и законы отець своихъ и предания каждо своя норовъ.

З «Повісті минулих літ»

Чи вдалося вам зрозуміти текст? Що вам потрібно для цього?

Щоб скористатися інформацією з писемних джерел, необхідно добре розуміти мову, якою вони написані. У давнину кожна мова була інакшою, люди вживали слова, зміст яких нині загубився, називали предмети, якими ми сьогодні не користуємося. Тому на допомогу історикам приходять мовознавці, укладачі словників стародавніх й іншомовних слів, перекладачі і навіть шифрувальники. Деякі мови давніх народів вчені не можуть розшифрувати й донині, як-от писемність давніх мешканців грецького острова Крит, тихоокеанського острова Пасхи, давнього народу Америки — інків. Тому ці писемні джерела досі «мовчать».

Але знайти джерело і зрозуміти його мову недостатньо. Адже не всьому, що написано в документі, можна цілком довіряти. По-перше, автор документа міг записати те, чого сам особисто не бачив, а лише почув від інших людей. А це означає, що відомості можуть бути неточними. Іноді автор з певних причин не міг писати відверто, наприклад, через страх перед правителем, інколи міг про щось забути або навмисно перебільшити, ввести читача в оману. Тому завдання історика — ретельно вивчити джерело і визначити, чи можна довіряти викладеній у ньому інформації. Здебільшого достовірність документа перевіряють шляхом зіставлення інформації, яку отримують з декількох джерел.

3. ЩО ТАКЕ АРХІВИ ТА НАВІЩО ВОНИ ПОТРІБНІ

Для чого створюються архіви?

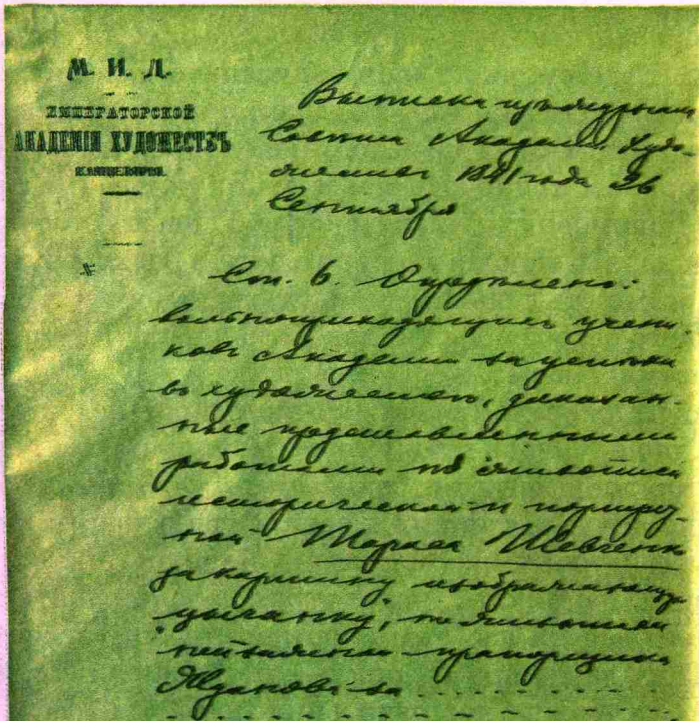
Письмові джерела, як і речові, також недовговічні: вони псуються, згорають у пожежах, їх викрадають чи навмисно знищують. Тому важливо зберігати усі письмові свідчення, що дійшли до нас з минулого. Сховищем документів різних часів є **архіви**.

Архів (з грецької «архе» — давній) — збірки документів, а також місця, де зберігають, упорядковують і вивчають письмові документи.

Архіви, як і музеї, зберігають для сучасників і нащадків письмові джерела, без яких неможливо досліджувати історію.

Розгляньте зображення. Опишіть побачене. З'ясуйте рік появи джерела.

Рішення Петербурзької Академії мистецтв про нагородження Тараса Шевченка срібною медаллю (з фондів Національного музею Тараса Шевченка)

Архіви є обов'язковою складовою діяльності будь-якої державної установи, центральних, обласних, місцевих органів влади. Архіви є при університеті і школі, заводі, науковій лабораторії, театрі тощо. Бібліотеки і музеї також мають свої архіви.

У багатьох родинах є сімейні архіви. Так, у вас вдома є свідчення про народження членів сім'ї, про одруження ваших батьків, дипломи про освіту, документи, що засвідчують володіння житлом та оплату за користування ним. До сімейного архіву належать і важливі для членів вашої родини фотографії, листи, поштові листівки, різноманітні посвідчення, грамоти й подяки.

Архіви — це наукові установи. Співробітники архівів — *архіваріуси* — вивчають походження і достовірність документів, систематизують їх для полегшення досліджень, порівнюють інформацію з різних джерел. Історик-дослідник не може написати історію без допомоги архіваріусів. Саме вони на прохання вчених шукають відповідні документи, за потреби перекладають та підготовлюють їх для читання, упорядковують збірки документів тощо.

Перевірте себе

1. Які бувають писемні джерела?
2. Про що ми можемо дізнатися з писемних джерел різних видів?
3. Як архіви допомагають історикам?
4. Які знання та вміння необхідні дослідникові, щоб використовувати писемні джерела для написання історії?
5. Що розповідає документ про смерть Київського князя Олега у X столітті? Чи можемо ми довіряти цій розповіді? Чому?

Приспіла осінь, і спом'янув Олег коня свого, якого поставив був годувати, зарікшись не сідати на нього. Бо колись... сказав йому один віщун: «Княже! Кінь, що його ти любиш і їздиш на нім, — од нього тобі померти». Олег же, взявши це собі на ум, сказав: «Ніколи тоді не сяду на коня сього, ані гляну більше на нього». І повелів він годувати його, але не водити його до нього.

...Минуло чотири роки... І призвав він старшого над конюхами, запитуючи: «Де є кінь мій, що його я поставив був годувати і берегти його?» А він сказав: «Умер». Олег тоді посміявся і вкорив віщуна, кажучи: «Неправдиво то говорять волхви... кінь умер, а я живий». І повелів він осідлати коня: «Дай-но погляну я на кості його». І приїхав він на місце, де лежали його кості голі і череп голий, і зліз він з коня, посміявся, мовлячи: «Чи од сього черепа смерть мені прийняти?» І наступив він ногою на череп, і, виповзши звідти, змія вжалила його в ногу. І з того розболівшись, він помер.

1. Дізнайтеся в дирекції школи, де знаходиться шкільний архів та що в ньому і з якою метою зберігається.
2. Знайдіть удома чи в бібліотеці газети і журнали минулих років. Випишіть назви та час видання. Погортайте сторінки преси та з'ясуйте, що тоді цікавило читачів.
3. Попросіть батьків чи бабусю (дідуся) показати вам старі листи. З'ясуйте, чим вони можуть збагатити ваші знання про історію родини.

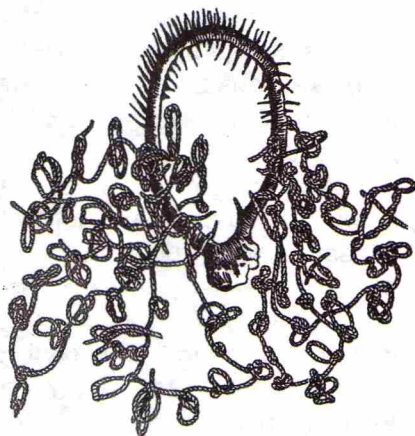
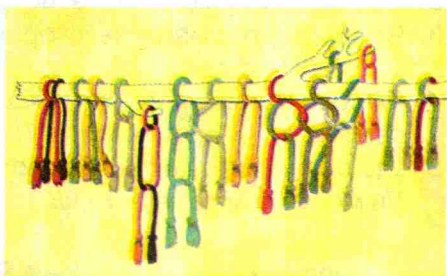
Історична мозаїка

Спочатку люди не вміли писати, тому було досить важко передавати інформацію на великі відстані. Підтвердження тому — різні легенди про передання відомостей. Зокрема давня легенда про персидського царя розповідає, що одного разу він отримав послання від скіфів з чотирьох предметів: птаха, миші, жаби і стріли.

Цар Дарій вирішив, що скіфи віддають себе в його владу і на знак покірності принесли йому землю, воду і небо, бо миша означає землю, жаба — воду, птах — небо, а стріли означають, що скіфи відмовляються від опору. Проте один з мудреців заперечив Дарію. Він розтлумачив послання скіфів інакше: «Якщо ви, перси, як птахи, не відлетите в небо, або, як миші, не зарієтеся в землю, або, як жаби, не пострибаєте в болото, то не повернетесь назад, уражені цими стрілами». Як виявилось згодом, цей мудрець був правий.

Зразками первинних типів писемності були зарубки на камені; паличне письмо — надрізи на дереві, на дерев'яних паличках; вузликове письмо, для якого застосовувались мотузки різного кольору та розміру з вузликами. Значення мало все: кількість вузликів, їхній розмір, колір, місце на мотузці тощо. Близьке до нього письмо — стрічка, сплетена з мотузок із нанизаними на них розмальованими мушлями, було поширено в деяких племенах Північної Америки та Африки.

Вузликіве письмо

§ 7. ЧОМУ МОВА Є ДЖЕРЕЛОМ ЗНАНЬ ПРО МИНУЛЕ

1. Які свідчення минулого можна знайти у мові.
2. Що повідомляє про минуле усна народна творчість.
3. Як можна дізнатися про минуле з пам'яток усної народної творчості.

В ескімосів — народу, який проживав за Полярним колом, біля Північного Льодовитого океану, є понад десяток слів на позначення снігу. А в народів Африки, які живуть біля екватора, слова, що означає поняття «сніг», взагалі немає. Як ви вважаєте, з чим це пов'язано?

СНІГ, у. ч. Атмосферні опади у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять собою скупчення таких кристалів. *Зима без снігу - літо без хліба* (Укр. присл., 1955, 100); // Суцільна маса таких опадів, що лежить на поверхні чого-небудь.

1. ЯКІ СВІДЧЕННЯ МИНУЛОГО МОЖНА ЗНАЙТИ У МОВІ

Читаючи текст, знайдіть речення, що підтверджують вислів німецького мовознавця XIX століття Якоба Гримма: «Наша мова є також наша історія».

Слова, як і все інше, мають свою історію. І вона така ж захоплююча, як історія людей, адже перше — невід'ємне від другого. Учені-мовознавці цікавляться походженням слів, які ми вживаємо щодня, здебільшого навіть не замислюючись над тим, коли саме і як вони виникли.

Наприклад, з'ясовуючи походження слова «хліб», дослідники висунули декілька версій щодо цього. Одні вважають, що це слово прийшло з іранської мови, інші — що воно вперше з'явилося у давніх мовах народів Кавказу. Слово «хата», на думку мовознавців, могло прийти з давньоугорської, давньогерманської або з давньоіранської мов. Незважаючи на кількатисячолітню історію, ці слова є частиною нашої повсякденної мови й донині.

Мова не є застиглою, вона змінюється упродовж століть і десятиліть. Поступово з'являються слова на позначення нових предметів, речей або явищ, іноді нові слова запозичуються з інших мов. У 1961 році Юрій Гагарін став першою людиною, яка полетіла в космос. Відтоді нам відомі слова «космонавт», «космічний корабель», «ракета». Ваші бабусі та дідусі в дитинстві не вживали такі звичні сьогодні слова, як «комп'ютер» або «супермаркет».

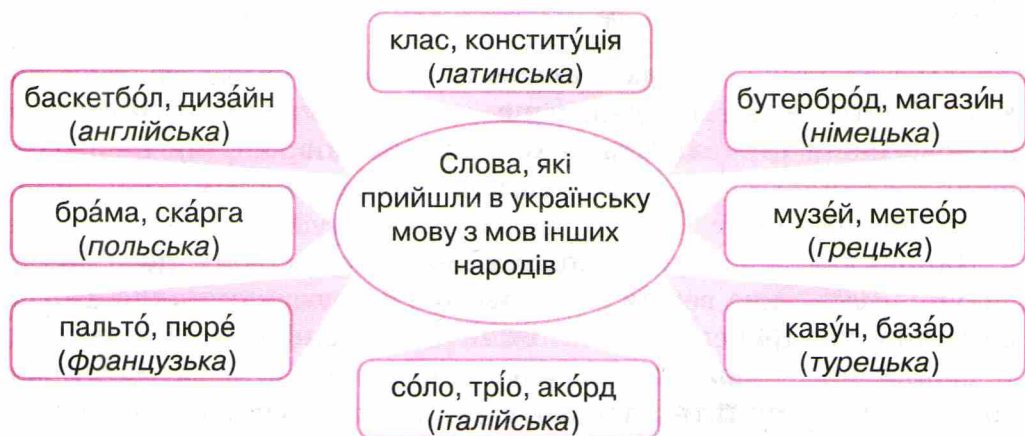
Коли з життя зникають певні явища чи предмети, зникають і слова, що їх позначають. Так, сьогодні вам треба пояснювати такі поширені колись слова, як «п'ятирічка» або «трюмо».

У розвитку мови відображається світогляд, культура і традиції людей у різні часи. Використовуючи мову як історичне джерело, вчені можуть дати відповіді на такі важливі запитання: які народи проживали на території нашої країни та які народи були нашими сусідами у давнину? Як пов'язані мова та зміни у державному, господарському та культурному житті нашого народу?

Наприклад, голландське слово «матрос» з'явилося в українській мові лише тоді, коли українці почали нести службу на кораблях Російської імперії у XVIII столітті. А поява у нашій мові таких звичних тепер слів, як «тротуар» (із французької) чи «трамвай» (з англійської) стала можливою лише наприкінці XIX — на початку XX століття, коли життя мешканців українських міст збагатилося новими видами транспорту.

Прочитайте наведені у схемі іншомовні слова. Як ви вважаєте, за яких обставин в минулому кожне з них могло закріпитися в українській мові? Обговоріть, про що свідчить наявність у нашій мові такої великої кількості іншомовних слів.

Є у нашій мові і слова, які тісно пов'язані з певними подіями чи періодами в історії, наприклад, *воєво́да, князь, полі́ддя* — з історією Київської Русі¹, *а отамáн, гетьма́н, курі́нь* — з історією козацтва. Вище наведені слова пов'язані з історією, тому їх називають *історизма́ми*. Знання історизмів допомагає зрозуміти старовинні

¹ Ознайомитися з цими словами детальніше ви зможете у наступних параграфах.

літописи, твори письменників, написати підручник з історії, відтворити картину життя у попередні століття.

Отже, вивчаючи мову, ми не тільки ознайомлюємося з історією слів, а й з історією у словах.

2. ЩО ПОВІДОМЛЯЄ ПРО МИНУЛЕ УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Які види усної народної творчості слугують історичними джерелами? Наведіть приклади.

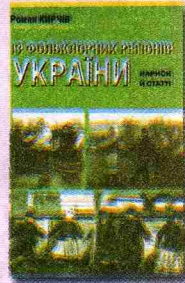
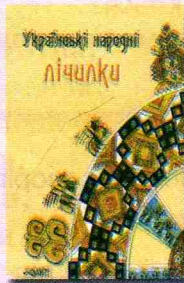
Історія значним чином відображена в усній народній творчості, чи фольклорі.

Фольклор (з англійської — «народна мудрість») — усна та музична народна творчість, обряди та звичаї, що мають давнє походження.

Прислів'я, казки, балади, історичні думи та пісні розповідають про працю і побут, родинні стосунки, обряди й звичаї, вірування і цінності народу. Наприклад, повагу наших предків до знання відображає прислів'я: «Голова без розуму — як ліхтар без свічки», а про значущість для них ремісничих умінь й інструментів говорить прислів'я: «Без сокири — не тесляр, а без голки — не кравець».

Роздивіться обкладинки книжок. Поясніть, чим, на вашу думку, може бути корисним кожен із різновидів фольклорного твору.

Передавання відомостей про минуле «з уст в уста» зберігає пам'ять народу про давні події і разом із письмовими та речовими історичними джерелами розповідає про життя народу в минулому. Недаремно два століття тому українські історики почали

досліджувати думи, билини, пісні, укладати словники, аби довести, що існує окрема мова — українська, окремий народ — українці, який зберігає свою історію в усній народній творчості.

Нам відомі схожі сюжети казок у різних народів. Це свідчить, що люди всюди мають подібні турботи. Недаремно у багатьох народів є схожі казки про злу мачуху і недобрих сестер; про лісових та домашніх тварин; про чарівних помічників у боротьбі з лихими персонажами чи ворогами.

3. ЯК МОЖНА ДІЗНАТИСЯ ПРО МИНУЛЕ З ПАМ'ЯТОК УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Працюючи в малих групах¹ над завданнями, поданими нижче, подумайте, що є важливим під час використання фольклору як історичного джерела.

Досліджуючи усні народні твори як історичне джерело, скористайтеся інструкцією.

Як працювати з пам'яткою фольклору — історичним джерелом

Аналізуючи текст фольклорного твору, намагайтеся послідовно відповідати на запитання:

- Про що та про кого йдеться у пісні, казці, думі чи прислів'ях?
- До якої групи населення належать головні персонажі?
- Про які події йдеться у творі?
- Який історичний період описується? Чому ви так вважаєте?
- Які географічні назви згадуються?
- Що у цьому творі, на вашу думку, є правдою, а що схоже на вигадку?

Оберіть один із наведених творів і проаналізуйте його за допомогою інструкції.

- 1) Уривок з історичної пісні «Розмова Дніпра з Дунаєм».
- 2) Українські прислів'я.
- 3) Уривок з обрядової пісні.

¹ Якщо вам необхідно пригадати, як працювати в малих групах, зверніться до інструкції на початку підручника.

1)

РОЗМОВА ДНІПРА З ДУНАЄМ

Питається Дніпр тихого Дунаю:

«Тихий Дунаю,

Що я своїх козаків на тобі не видаю?

... Чи твоя Дунай-вода моїх козаків забрала?»

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:

«Дніпр-батьку, Славуто!

... Ні, моя дунайська вода твоїх козаків не забрала,

Твої козаки на черкеській¹ горі пробувають,

Холодної води в барила набирають,

Шляхи і дороги замічали,

Городі бусурмєнські² плюндрували,

Огнем-мечем воювали,

Сребра-злата по достатках набирали,

До річки Хортиці прибували,

До стародавньої Січі поспішали...»

2)

- Коли козак у полі, то він на волі.
- Кінь та ніч — козакові товариші.
- Хліб та вода — то козацька їда.
- Береженого Бог береже, а козака шабля стереже.
- Козак хороший, та нема грошей!

3)

Добра нивонька була,
Сто кіп жита зродила:
Що копа, то колода —
Панові нагорода.
Запрягайте воли,
Їдьте по підпори,
Скиртоньки підпирати,
В'язальників поспрашати.

Ігор Дзись. Запорозький козак
(авторська реконструкція)

¹ Гóри черкеські — середгір'я гір Кавказу.

² Городі бусурмєнські — турецькі міста.

Перевірте себе

1. З якою метою досліджують мову як історичне джерело?
 2. Звідки в українській мові іншомовні слова?
 3. Що таке фольклор?
-
4. Про що свідчить наявність в українській мові іншомовних слів? Пригадайте географічні назви або історизми, запозичені з мов інших народів.
 5. Якими прикладами можна підтвердити, що казки, прислів'я та пісні є історичними джерелами?

1. Прочитайте українську народну казку. Застосуйте для її аналізу наведену в тексті уроку інструкцію.
2. Знайдіть удома або у шкільній бібліотеці текст історичної думи, пісні чи казки. Проаналізуйте обране вами джерело за інструкцією «Як дослідити історичне джерело».

КАЗКА ПРО СЕЛЯНСЬКОГО СИНА

Був собі на світі бідний селянин і мав він двох синів. Один парубок як парубок, а другий зроду на ноги слабкий, ходити не може.

Якось у жнива пішли всі в поле, zostався слабкий сам у хаті. Коли це приходить білобородий старець і просить чогось напитися.

— Рад би, дідуню, дати вам пити, — каже хлопець, — та не можу встати.

— Іди й принеси! — каже дід.

І так він ото вимовив, що хлопець забув про свою недужість, встав і пішов. Приніс кварту пива, дід надпив трохи, а решту наказав хлопцеві випити.

— Що ти тепер в собі чуєш? — питає.

— Чую — така в мене сила ввійшла, — каже хлопець, — що дайте мені, дідуню, об що обпертись, то світ переверну.

— Забагацько в тобі сили, — каже дід, — піди ще пива принеси.

Приніс хлопець, дід і наказав йому всеньке випити.

— А тепер що в собі чуєш?

— Тепер, дідуню, наполовину сили не стало.

— Ото й досить, як для чоловіка! — сказав дід і пішов собі.

А хлопець вже й в хаті не може всидіти. Треба, думає, щонебудь для старого батька зробити, бо він стільки років його, каліку, жалів та годував. От і пішов він до багатого пана.

— Чи віддаси ти мені, пане, комору зі збіжжям, якщо я її на плечах з місця на місце перенесу?

Здивувався пан.

— Хто ти такий, — питає, — та чи не здурів, що комору зі збіжжям на плечах переносити хочеш?

— Я, — каже хлопець, — Іван, селянський син, а комору таки перенесу, якщо ти її мені віддаси.

— Ну що ж, — сміється пан, — перенесеш — твоя буде!

От повернувся Іван додому, та як прийшов батько з поля, почав його просити, щоб позичив в цілому селі, де тільки є які, мотузки та посторонки, бо він буде комору переносити. Батько здивувався, що син ходить міцно та ще й таке говорить, але послухав і пішов по мотузки. Збирав цілий вечір по селу, а вранці Іван узяв їх цілу купу, закинув на плечі й пішов до комори. Прийшов і почав комору облутувати, неначе павук павутинням. Побачив оте слуга, побіг до пана.

— Що мені з тим хлопцем робити? — питає. — Він каже, ніби пан йому дозволив.

А пан все сміється, каже, що справді дозволив і сам ще приїде подивитися на ту роботу. Закінчив Іван комору облутувати, тут і пан надійшов.

— Що ж, неси, — глузує пан, — як перенесеш, все твоє буде!

Зігнувся Іван, підсунувся під мотуззя, а потім підвівся, підняв комору на плечі і пішов. Люди дивуються, а хлопець іде до батькового городу та там комору і становить. Є тепер в батька хліб на довгі роки!

Панові вже не до сміху, комори зі збіжжям шкода, та нічого не вдієш!

А Іван батькові уклонився й каже:

— Живіть щасливо, а я піду по світу силу свою поспитати.

Історична мозаїка

Дуже давно на українські землі прийшла монгольська навала. Монгольські хани і полководці самі себе називали «бабай-ага», що означає «старший пан». Звісно, на слов'янське населення наводила жах звістка про те, що з військом іде бабай-ага. Адже це означало напади на міста і села, пожежі, розбій, смерть або полон. І якщо матері хотіли вгамувати своїх непослухів, то казали: «Цить, бабай йде!» Цим словом досі лякають маленьких дітей в Україні. А в Росії це слово, на думку дослідників, перетворилося на Бабу-Ягу — жахливого персонажа багатьох казок.

§ 8. ЩО МОЖНА ДІЗНАТИСЯ ПРО МИНУЛЕ З ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

1. Що таке історична топоніміка.
2. Як географічні назви пов'язані з історією.
3. Звідки з'явилися назви вулиць.

Уявіть, що навколо зникли всі географічні назви: вулиць, вашого міста чи села, нашої країни, інших країн світу... Що ви відчуватимете? Що станеться, коли ми пронумеруємо країни, міста, села, вулиці та майдани?

1. ЩО ТАКЕ ІСТОРИЧНА ТОПОНІМІКА

З'ясуйте, чим керувалися люди, даючи географічним об'єктам назви. Що вони можуть означати?

Кожна людина має ім'я та прізвище. Гори, ріки, моря, океани, континенти, країни, міста і села мають назви. Даючи географічну назву, люди прив'язують місце до поверхні Землі, а також виявляють своє ставлення до нього. Вивчає назви та їхню історію **топоніміка**.

Історична топоніміка (від грецьких слів «τόπος» — місце та «ονόμα» — ім'я, назва) — наука, що вивчає походження, значення та історичний розвиток географічних назв.

У минулому назви ніколи не давали випадково. Вони поєднували особливості навколишньої природи зі способом життя людей. Тому правильне пояснення сутності та походження географічної назви допомагає отримати важливу інформацію про природу краю, про заняття людей, які тут мешкали, про історичні події, що відбувалися саме на цій території.

Деякі з географічних назв досить «прозорі» для розуміння, а значення і походження інших пояснити складно. Тому топоніміку часто порівнюють з мовою природи, що розкриває свої багатства, історію, традиції народу.

Спробуйте пояснити, від яких слів походять назви українських населених пунктів: Мості, Броди, Базар, Гуляй-Поле, Щасливе, Андріївка, Софіївка.

Часто, щоб зрозуміти сутність назви, необхідно знати не лише географічні особливості місцевості, а й мови багатьох народів. Наприклад, що означає найменування річки Сўли — лівої притоки Дніпра, яка протікає територією Сумської та Полтавської областей? Хто і якою мовою її так назвав? Знавці тюркських мов¹ допомогли це з'ясувати. Вони розшифрували назву так: *су* — річка, *лай, лей* — глина. Тобто Сўла — це «глиняна річка». Так утворилася назва, якою користуються понад тисяча років.

Поясніть походження назв річок і міст за схемами.

Дн-

з іранської мови
означає «вода»

Дніпро — глибока (піниста) вода

Дністер — швидка вода

Дунай — велика вода

Донець — мала вода

-град

з давньослов'янської
мови означає «місто»

Павлоград (Україна)

Червоноград (Україна)

Белград (Сербія)

Волгоград (Росія)

-стр-

з індоєвропейських
мов означає «швидко»,
«течія, струмінь»

р. Стрий

р. Бистриця

р. Стрипа

р. Стир

¹ Тюркські мови — мови народів, що в середині I тисячоліття від Р.Х. прийшли в Європу з Азії з Алтайських гір.

2. ЯК ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ ПОВ'ЯЗАНІ З ІСТОРІЄЮ

Читаючи текст, позначте на лінії часу виникнення згаданих міст і дотичні до цього події. Обговоріть, як географічні назви пов'язані з історією.

Історична топоніміка вивчає походження різних географічних назв і те, як вони пов'язані з історичним подіями та діяльністю людей. Об'єднати географічні назви можна за такими ознаками:

- пов'язані з природним середовищем та вказують на розташування;
- пов'язані з назвами народів чи племен, що проживали у даній місцевості;
- походять від імен людей, зокрема видатних історичних діячів;
- вказують на заняття, діяльність і особливості життя людей.

Працюючи в парах, завершіть речення:

- 1) Назви с. Рудники, м. Шахтарськ вказують на ...
- 2) Назви с. Поляни, с. Печеніги, м. Індіанáполіс (США) походять від ...
- 3) Назви м. Івано-Франківськ, країни Колумбія пов'язані з ...
- 4) Назви м. Рівне, країни Нідерланди (низові землі), країни Чорногорія походять від ...

Значну роль у виникненні назв відіграли *міграції* — переселення народів. Переселяючись, люди нерідко приносили із собою на нову місцевість старі назви. Прикладом може слугувати місто Гáлич, що є і в Галичині, і в Костромській області в Росії, або назва Сáмбір, що є у Львівській та в Сумській областях.

Це характерно не лише для України та Росії. Європейські народи, які мігрували до Північної Америки, привезли із собою багато назв міст своєї батьківщини, іноді додаючи до них слово «ню» — новий: Нью-Йорк, Новий Орлеán, Нью-Хемпшир. Інколи прибульці називали нові міста так само, як і ті міста, з яких вони приїхали, наприклад, Мемфіс, Пóртленд, Одеса, Петербург.

Багато українських міст мають назви, що пов'язані з давніми часами в історії нашої країни. У XI столітті Ярослав Мудрий на честь військових перемог заснував місто Ярослав (нині — у Польщі), місто Львів було засновано у середині XIII століття князем Данилом Галицьким для свого сина Лева. А місто Алчівськ (Луганська

область) названо на честь відомого промисловця і доброчинця Олексія Алчевського.

3. ЗВІДКИ З'ЯВИЛИСЯ НАЗВИ ВУЛИЦЬ

Читаючи текст, з'ясуєте, що саме впливає на появу різних назв вулиць та інших частин міст. Заповніть у зошиті таблицю, додаючи за потреби ті назви, що відомі вам із власного досвіду.

Чинники, що вплинули на назву	Назви вулиць
Розташування	
Заняття мешканців	
Зв'язок з історичною подією	
Зв'язок з історичною особою	
Інші чинники	

Порівняно з іншими географічними назвами, найменування вулиць у містах і на картах з'явилися не так давно. Вулиці як простір між двома рядами будинків отримували свої назви поступово, деякі з них неодноразово змінювалися упродовж історії міста.

Першим вулицям давали назву відповідно до навколишньої місцевості: річок, морів, гір, ярів тощо. Чимало назв пов'язані з храмами, іменами святих і церковними святами, наприклад, вулиці Нікольська і Вознесенська. Також найменування вулиць з'являлися відповідно до назв народів, які на них проживали: Грецька, Єврейська, Сербська, Татарська вулиці, Вірменський провулок тощо. Вулиці об'єднували ремісників однієї професії — так з'явилися назви Гончарна, Залізна, Кожум'яцька, Шевська, а з розвитком промисловості та появою нових професій набули поширення такі назви вулиць: Електрична, Гарматна, Метробудівська. У місті Луганську, наприклад, колись була Базарна площа. У багатьох містах також збереглися площі з назвою «Ринок».

Розгляньте фотографію. Що має бути в місті, аби там з'явилися назви вулиць зі словами «вал», «стіна», «башта»? Якщо вам зустрілися назви вулиць з такими словами, наведіть приклади.

Замок Паланок у м. Мукачеве Закарпатської обл. (сучасний вигляд)

Існує традиція називати вулиці, площі та майдани на честь видатних людей, незалежно від того, проживали вони у певному населеному пункті чи ні. У такий спосіб мешканці чи місцева влада увічнювали імена митців, полководців і правителів.

Також є чимало назв, значення яких неможливо зрозуміти, не знаючи історію. Наприклад, у Львові є вулиця Листопадового Чину. Що це означає? Чин (тобто вчинок, подвиг) — це слово, що використовувало населення Західної України на позначення повстання, героїчної боротьби. Так сучасні городяни зберегли пам'ять про українських громадян Львова, які повстали проти польського панування у листопаді 1918 року.

У кожному місті України є вулиці, що увічнюють події Великої Вітчизняної війни. Вулиці вшановують пам'ять про полководців та звичайних солдат, які героїчно боролися за визволення Батьківщини. Навіть коли назва загальна, наприклад проспект Перемоги, мається на увазі одна перемога — перемога над нацистською Німеччиною у травні 1945 року.

Розгляньте дошки і вказівники і визначте, у зв'язку з чим та на чю честь ці вулиці отримали свої назви. Якщо якась із наведених подій вам незнайома, зверніться по допомогу до вчителя.

Надання назв вулицям і їх перейменування відбувається і нині. Після здобуття Україною незалежності з'явилися назви, що відтворюють історичне минуле нашої держави. Наприклад, вулиці імені Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Володимира Винниченка та ін. А відомий на всю країну майдан Незалежності, що у столиці нашої держави, закріпив у своїй назві появу самостійної європейської держави — України.

Пригадати історичні події та визначних історичних діячів можна в будь-якому куточку України — варто лише поблукати вулицями її міст і сіл.

Перевірте себе

1. Як називається наука, що вивчає походження, значення та історичний розвиток географічних назв?
2. Що потрібно знати, аби зрозуміти сутність назви країни, міста, села?
3. Про що свідчать географічні назви, запозичені з мов інших народів?
4. Чому географічні назви є частиною історії?
5. Знайдіть на карті місто Білгород-Дністровський (Одеська область). Воно було засноване у IV столітті до н.е. У давніх греків воно називалося Тіра, у римлян — Алба-Юлія, у слов'ян — Білгород. Поляки називали це місто Београд, татари — Саркел, турки — Аккерман, румуни — Четате-Албе. Зробіть висновки, як у назві міста простежуються особливості його історії.
6. Хто має вирішувати питання про перейменування вулиць у вашому населеному пункті? Чим мають керуватися ці люди?

1. Пригадайте, які чинники впливають на виникнення назв вулиць чи населених пунктів. Знайдіть на карті України 3–4 назви, походження яких ви можете пояснити.
2. Деякі громадяни нашої держави вважають, що не можна змінювати назви вулиць та міст, оскільки всі вони є «вікнами в минуле». Інші міркують, що від деяких назв варто відмовитись. Запитайте дорослих, що вони думають з цього приводу. А як вважаєте ви?

Готуємося до практичного заняття

Оберіть для власного дослідження одну з вулиць відповідно до місця проживання вашої сім'ї чи найближчих родичів, місця розташування вашої школи.

Скористайтеся усіма доступними джерелами інформації і з'ясуйте:

- коли виникла ваша вулиця;
- що означає її назва, на честь кого або чого названа вулиця;
- чи завжди вулиця мала саме цю назву; якщо назву змінювали, то коли саме і з якої причини.

Історична мозаїка

Чи знаєте ви, що багато країн мають різні назви у власній мові і мовах інших народів? Наприклад, держава Велика Британія (поєднає кілька частин: Англію, Шотландію, Уельс і Північну Ірландію) навіть англійською має дві назви — Great Britain (Велика Британія) і United Kingdom, що означає «об'єднане королівство». Італійською мовою ця назва звучить як Regno Unito, а німецькою — Vereinigtes Königreich.

Найбільшу кількість назв має Німеччина. Німецькою вона називається Deutschland, що старовинною готською мовою означало «країна людей». Французькою цю країну називають Allemagne, що пішло від латинського варіанту слів «країна людей». А ось англійці звать її Germany, близько до російського «Германія». Ця назва походить від латинського gar (спис) и man (людина), тобто по суті — «країна людей, озброєних списами». Зрозуміло, що така назва зародилася, коли племена давніх германців здійснювали набіги на сусідні країни. Естонською мовою Німеччина називається Saksamaa — тобто земля саксів. Але найцікавіша назва цієї країни китайською мовою і в перекладі означає «країна добродетельності».

Під час переселень племена і народи приносили із собою на нові землі власні назви. Так, держава Франція називається іменем германського племені франків, які прийшли сюди наприкінці V століття із земель сучасної Німеччини. Англія отримала назву від племені англів, Італія — від племені італіків.

§ 9. Практичне заняття ЯКІ НАЗВИ НАВКОЛО ВАС ЗБЕРІГАЮТЬ ПАМ'ЯТЬ ПРО МИНУЛЕ

1. Які назви оточують вас у рідному краї.
2. Яка історія назви вулиці, де ви живете.

Коли вам запропонували би дати нову назву місту чи селу, де ви живете, як ви його назвали б? Чому?

1. ЯКІ НАЗВИ ОТОЧУЮТЬ ВАС У РІДНОМУ КРАЇ

Серед назв, що нас оточують, зустрічаємо географічні (назви гір, рівнин, озер, річок) та історико-географічні, що стосуються усього створеного людьми. Це назви міст, селищ і сіл, вулиць і площ, які можуть розказати вам історію рідного краю разом з іншими історичними джерелами. Вони також є цінним історичним джерелом.

Як працювати з історико-географічною назвою — історичним джерелом

1. Знайдіть на карті України ваше місто, село чи селище.
2. Дослідіть з допомогою дорослих чи/та додаткової літератури походження та історію назви вашого населеного пункту:
 - дізнайтеся про час його заснування;
 - установіть, від якого слова походить назва;
 - визначте, з чим саме пов'язана назва: способом життя і заняттями людей, певними історичними подіями чи історичними особами.
3. З'ясуйте, чи змінювалась у минулому назва вашого населеного пункту й у зв'язку із чим.

Напишіть на дошці назву свого населеного пункту. Пригадайте 5–6 назв населених пунктів рідного краю — малої батьківщини, і запишіть їх на дошці також. Об'єднайтеся у групи відповідно до кількості назв і опрацюйте інформацію щодо вашої назви, скориставшись інструкцією. Якщо ви не можете розтлумачити назву, зробіть припущення, чому вона саме така.

Ознайомте однокласників з результатами вашого дослідження.

2. ЯКА ІСТОРІЯ НАЗВИ ВУЛИЦІ, ДЕ ВИ ЖИВЕТЕ

1. На невеликому аркуші стисло запишіть інформацію, яку ви підготували вдома про обрану для дослідження назву вулиці, скориставшись відповідною інструкцією.
2. Розкажіть історію назви вашої вулиці однокласникам. Укладіть з ваших аркушів спільний альбом «Історія вулиць, на яких ми живемо». Намагайтеся дотримуватися хронологічного порядку при розміщенні.

Перевірте себе

1. Обговоріть у класі результати вашої роботи, спираючись на відповіді до таких запитань:

- Що нового ви дізналися про історію вашого міста/ села/ селища?
- Чому важливо знати про назви населених пунктів рідного краю?
- Як саме звичайні громадяни можуть зберегти пам'ять про минуле свого краю та всієї країни?

2. Виберіть 2–3 вислови і завершіть їх:

«Сьогодні мені було цікаво...»

«Сьогодні мені було легко...»

«Сьогодні мені було непросто...»

«Сьогодні мені вдалося...»

1. Розкажіть про результати уроку вашим рідним і друзям.
2. Підготуйте разом із однокласниками (на вибір) інформацію про хід і результати вашого дослідження для місцевої преси або стіннівку (стінгазету) і повісьте її у школі.

Розділ 2

ПРО КОГО І ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ

§ 10. ПРО КОГО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ

1. Хто такі історичні діячі.
2. Які групи людей вивчає історична наука.
3. Як досліджують життя і діяльність видатних людей.

Уявіть, що ви у книгарні чи бібліотеці побачили книжку з назвою «Видатні постаті України». Як ви думаєте, про кого і про що саме розповідають автори подібних друкованих видань?

1. ХТО ТАКІ ІСТОРИЧНІ ДІЯЧІ

З'ясуйте, хто такі історичні діячі. Завдяки чому люди стають історичними діячами?

Здавна, ще за часів Геродота, головним змістом «історій» були вчинки людей — діяння. Чимало століть поспіль історики описують діяння відомих людей, насамперед правителів: царів, королів, імператорів. Прижиттєва слава супроводжувала й видатних полководців. На їхніх прикладах історики виховували своїх читачів як мужніх, хоробрих і відданих людей.

Однак людство цікавилось не тільки військовими і державними діячами, а й вченими, винахідниками, мандрівниками, художниками, композиторами і письменниками. Завдяки своїм відкриттям, винаходам і творам вони залишились у пам'яті суспільства.

Отже, люди та їхня діяльність є головним змістом історії. Без людей не було б величних споруд і поселень, мостів, водогонів, доріг. Люди минулого через мову та книги, закони і витвори мистецтва й архітектури залишили нам своє розуміння добра і зла, справедливості і краси. Імена багатьох з них сьогодні, на жаль, невідомі. І чим ближче до нашого часу, тим більше імен людей, чиї

справи залишили свій яскравий слід у минулому і чие життя нам цікаве. Таких людей ми називаємо **історичними діячами**.

Історичні діячі — люди, чия діяльність змінила життя суспільства у минулому та продовжує впливати на нього сьогодні.

З такими особистостями ви зустрінетеся на сторінках книжок і підручників з історії. Зазвичай *біографії* історичних діячів відомі. Імена видатних особистостей, які вплинули на сучасників та змінили суспільство, ми бачимо скрізь: у назвах вулиць, театрів, бібліотек тощо. Історичним діячам встановлюють пам'ятники, пишуть про них книги та знімають фільми.

Знайомитися із життєписами видатних людей минулого не лише цікаво. Біографія історичної особи є цінним історичним джерелом. Вона допомагає з'ясувати, які погляди мала ця людина, що саме зробила та як це вплинуло на інших, чому ім'я та діяльність історичної особи залишились у пам'яті нащадків. З біографій можна також дізнатися про владу, господарство і культуру тогочасного суспільства, про відносини між людьми.

Біографія (від грецьких слів «біо» — життя та «графо» — пишу) — життєпис.

2. ЯКІ ГРУПИ ЛЮДЕЙ ВИВЧАЄ ІСТОРИЧНА НАУКА

Знайдіть у тексті відомості про групи людей, життя та діяльність яких вивчають історики. Визначте, чим вони відрізняються.

Які сторінки історії ми не гортали б, на кожній з них на нас чекають зустрічі з людьми. І це не лише імена окремих історичних діячів, а й опис життя цілих *народів*: як вони з'явилися, як впливали на утворення тих чи інших країн і держав, яку культуру залишили у спадок. Розповідаючи про завойовницькі походи правителів, історики описували армії і народи, які брали участь у війнах. Пояснюючи відмінність свого народу від інших, науковці звертали увагу на звичаї і традиції тих, хто жив на сусідніх землях, на їхні заняття та спосіб життя.

Народ — це велика група людей, яка живе на певній території і відрізняється від сусідів особливостями мови, культури і способу життя.

Читаючи уривок давнього тексту, встановіть, про кого пише історик VI століття Прокопій Кесарійський. Де і коли проживали люди, про яких йдеться в історичному документі? На які особливості їхнього життя вказує автор?

Прокопій Кесарійський про мешканців Подніпров'я VI століття

...Ці племена, слов'яни і анти, не підкоряються одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії¹; ...тому про все, що для них корисне і шкідливе, вони міркують спільно. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні.

З праці «Війна з готами»

Чимало історичних джерел розповідають про народи, що проживали поруч з українцями протягом віків і мали спільну з ними історію: греків і болгар, росіян, білорусів і поляків, євреїв, німців, кримських татар та ін.

Характеризуючи будь-який історичний період, дослідники звертають увагу на те, як жили різні верстви, або *ста́ни*, населення у ті часи.

Так, в описах Київської Русі завжди присутні імена правителів-князів, згадуються їхні війська — дружини; монахи, селяни і мешканці міст. Історію XV–XVIII століть неможливо розповісти без згадування козаків і шляхти², ремісників і селян. Історію XX століття можна описати з точки зору робітників і селян, солдат і вчених, домогосподарок і дітей. Усі ці групи людей мали різне становище у суспільстві, різну власність і стосунки до влади, проте разом вони створювали історію.

Стан — група людей у суспільстві, які мають схожі заняття та становище; закріплені законом права та обов'язки.

Працюючи у групах, з'ясуйте, чим відрізняються групи людей, які вивчає історія. Для цього розгляньте зображення на наступній сторінці та підпишіть до них. Визначте і запишіть, які групи людей зображені. Знайдіть відмінності між ними.

¹ *Демократія* (від грецьких слів «демос» — народ і «кратос» — влада) — устрій суспільства, за яким рішення приймається спільно, на основі думки більшості.

² *Шляхта* (з німецької — «рід, порода») — назва дрібних і середніх землевласників на Правобережній Україні та на території Польщі у XV–XIX століттях.

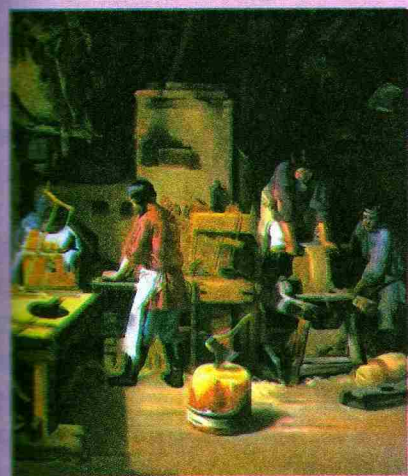
Клавдій Лебедев.
Князь Ігор збирає данину з дrevлян

Сергій Васильківський.
Тип запорожця

Микола Пимоненко.
Жнива в Україні

Лавр Плахов.
У столярній майстерні

Валентин Реунов.
Будівельники

3. ЯК ДОСЛІДЖУЮТЬ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ВИДАТНИХ ЛЮДЕЙ

Не кожна історична особа залишила по собі спогади. Іноді навіть немає біографії, написаної за її життя. Аби дізнатися про характер, погляди і діяльність видатної людини минулого та укласти повний життєпис про неї, історики вивчають чимало історичних джерел.

Як вивчати діяльність історичного діяча

Вивчаючи матеріал про історичного діяча, послідовно відповідайте на запитання:

- Про кого йдеться?
- Коли і в якій країні жив історичний діяч?
- Які його риси характеру та погляди відомі?
- З чим пов'язана основна діяльність цієї історичної особи? До яких історичних подій вона причетна?
- Які вчинки і дії цієї особи відомі?
- Яким є ваше ставлення до цієї історичної особи?

Уявіть себе істориком-дослідником. Проаналізуйте текст та ілюстрації про історичного діяча на основі запитань наведеної вище інструкції.

Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940)

Все знесу, все перетерплю,
а землю козацьку не кину.

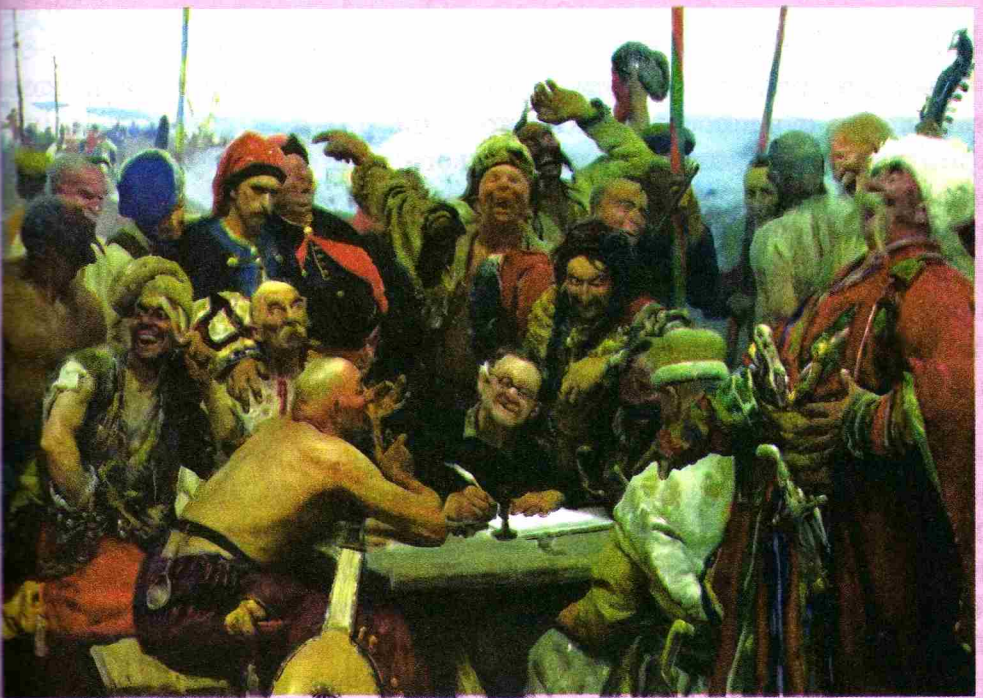
Д. Яворницький

Дмитро Яворницький народився у 1855 році на Харківщині у родині церковного служителя. Ще в дитинстві, захоплено слухаючи повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба», яку читав йому батько, Дмитро зацікавився козацькою минувиною. Мрія стати істориком привела Яворницького до Харківського університету, де юнак розпочинає досліджувати історію українського козацтва. Майже все життя він провів у мандрівках Запорізьким краєм, в якому мужньо захищали кордони України та билися з ворогами козаки; місцевістю, де збереглися

хрести на козацьких могилах. Запорізькі шляхи привели історика до Чорного моря, де він вивчав походи козаків.

Яворницький був дивовижно талановитою людиною. Як археолог, він здійснював розкопки і замальовки козацьких пам'яток. Був етнографом — збирав історичні пісні і думи, легенди та перекази про життя і подвиги запорожців. А невтомна робота в архівах зробила його справжнім архіваріусом. Дмитро Іванович Яворницький залишив нащадкам тритомну «Історію запорізьких козаків» та близько 150 історичних праць!

Під час написання історичних творів Яворницький зустрічався з найрізноманітнішими людьми: селянами, городянами і нащадками козаків. Дмитро Іванович надавав слушні поради видатному художнику Іллі Репіну, коли той створював відому картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Саме Яворницького в образі січового писаря втілив на своєму полотні Ілля Репін.

Ілля Репін. Запорожці пишуть листа турецькому султану

Перевірте себе

1. Кого називають історичними діячами?
2. Які групи людей зустрічаємо на сторінках історії?
3. Що таке біографія і чому біографії відомих людей є історичними джерелами?
4. Давньогрецький історик Плутарх написав книгу «Порівняльні життєписи», яку читають вже тисячі років. У цій книжці він писав як про добродішних людей, так і про тих, з кого брати приклад не варто. Як ви вважаєте, навіщо біограф писав про таких осіб?
5. Уявіть, що ви історик і хочете написати книгу про минуле. Кого ви оберете своїми героями: відомих діячів, невідомих поки що осіб чи групи людей, наприклад дітей або мореплавців? Чому?

1. Завершіть речення: «На сторінках історії ми зустрічаємо опис таких груп людей, як...»
2. Знайдіть у будь-якій книзі чи довіднику коротку біографію історичного діяча та проаналізуйте його діяльність, скориставшись інструкцією.
3. Про кого з ваших співвітчизників пишуть місцеві газети? Випишіть їхні імена та стислу інформацію про їхню діяльність.

Історична мозаїка

Сьогодні дуже популярні радіо- і телепередачі про видатних осіб минулого і сучасності, в яких не лише розкривають найцікавіші факти їхнього життя, а іноді навіть складають рейтинги популярності серед мешканців країни. Сотню найкращих і найвідоміших осіб країни першою визначала Велика Британія. Згодом схожі опитування провели у багатьох країнах Європи, Америки, Африки.

Не стала винятком і наша держава. У 2007–2008 роках відбулося загальнонаціональне телевізійне опитування «Великі українці». Серед імен видатних українців, які прославили нашу Вітчизну, не лише князі, гетьмани, політичні діячі, а й філософ *Григорій Сковорода*, поети *Тарас Шевченко*, *Леся Українка*, *Іван Франко*, *Василь Стус*, лікар-кардіолог *Микола Амосов*, футбольний тренер *Валерій Лобановський*. Найвидатнішою особистістю українці визнали князя *Ярослава Мудрого*.

§ 11. ЩО НАЗИВАЮТЬ ІСТОРИЧНИМИ ПОДІЯМИ ТА ЯВИЩАМИ

1. Що таке історична подія.
2. Які події та явища вивчає історія.
3. Як досліджують історичні події та явища.

Уявіть, що ви прибули до іншої країни і маєте можливість відвідати урок історії. Про що передусім ви хотіли б дізнатися?

XI ст.

1572

1939-1945

24.08.1991

1. ЩО ТАКЕ ІСТОРИЧНА ПОДІЯ

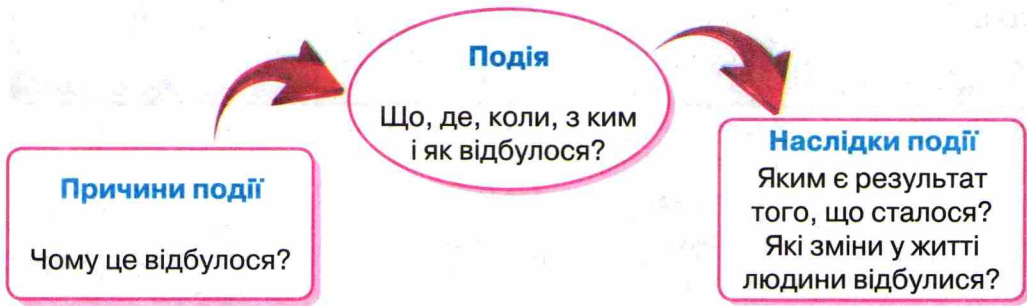

Встановіть, чому історикам важливо зрозуміти сутність, причини та наслідки подій.

З давніх-давен твори про життя людей у минулому містять відомості про засвоєння нових земель та війни, про будівництво міст та відкриття шкіл, про діяльність окремих людей та їх груп. Історики шукають відповіді на запитання, чому змінилися кордони і влада в державі, чому господарство в сусідній країні давало більше прибутку, як пов'язані між собою торгівля та виробництво, як релігія і культура впливали на людей. Тобто вчені з'ясовують, що у минулому може розглядатись як **історичні події** та явища.

Історичні події — те, що відбулося з людьми в минулому в певний час та в певному місці: подорожі, битви, відкриття тощо.

Історичні події — це, наприклад, спорудження храму Софії Київської на початку XI століття, укладання першого списку-реєстру козаків у 1572 році, Перша світова війна у 1914–1918 роках, чемпіонат Європи з футболу у червні 2012 року тощо. Історики вивчають події, перебіг яких вони зазвичай не спостерігали або ж участі в яких не брали. Зрозуміти, що саме, коли та з ким відбулося, вчені намагаються на основі історичних джерел. Важливо з'ясувати причини і наслідки подій.

Одні історичні події мають велике значення і можуть тривати упродовж років. Інші — швидкоплинні і можуть здаватися дріб'язковими, навіть непомітними. Однак, так чи інакше, вони в різний спосіб впливають на життя людей. Наприклад, війна стосується всього населення країни, тоді як будівництво школи в селі — лише його мешканців. Зрозуміти значущість події можна лише з часом, визначивши її вплив на долю людей і те, яке явище ця подія відображає.

2. ЯКІ ПОДІЇ ТА ЯВИЩА ВИВЧАЄ ІСТОРІЯ

З'ясуйте, що таке історичні явища, які події та явища вивчає історія.

Історія як наука цікавиться не лише окремими подіями. Для дослідження минулого необхідно розуміти, що таке *історичні явища*.

Події та явища відрізняються між собою тривалістю, кількістю учасників, впливом на життя суспільства. Події є поодинокими, завжди мають конкретну дату і відбуваються у певному місці з участю конкретних людей. Явища є сукупністю подій, що повторюються у певній послідовності і мають спільні ознаки.

Коли науковці вивчають таке явище, як війна, вони встановлюють причини війни (тобто чому і з якою метою її розпочали), перебіг подій (битв, переговорів тощо) та до чого вона призвела; порівнюють військову техніку та результати битв. Однак цього недостатньо, аби вичерпно дослідити війну як явище. Важливо зрозуміти роль полководців і рядових солдат, збагнути, як вплинула війна на людей на фронті і в тилу, на дорослих і дітей.

Дослідження історії кораблебудування, винайдення компасу та морських карт допомагає історикам вивчити таке явище, як географічні відкриття. При цьому бажано з'ясувати, з якою метою

люди вирішили мандрувати, як і коли вони це робили, чому одним усім вдалося, а іншим — ні.

Вивчення такого явища як повсякденне життя неможливе без знань з історії одягу, посуду, взаємостосунків у сім'ї, ставлення до дітей і жінок.

3. ЯК ДОСЛІДЖУЮТЬ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ ТА ЯВИЩА

Може скластися враження, що дослідження історичних подій і явищ — це не надто складне завдання. Але це тільки на перший погляд! Вивчаючи події та явища минулого, дослідник повинен поставити якомога більше запитань.

Як досліджувати історичні події та явища

Вивчаючи матеріал про історичні події та явища, послідовно відповідайте на запитання:

- Що відбулося?
- Де і коли це сталося?
- Хто, на вашу думку, брав участь у цих подіях? Чи всіх учасників названо?
- Яких груп людей у суспільстві стосуються дані події та явища?
- Які причини цієї події?
- Які наслідки події можна визначити?
- Чи це поодинокі подія? Чи одна з багатьох подібних?
- Яке історичне явище відображає ця подія (разом з іншими, подібними до неї)?

На деякі із запитань можна знайти відповідь одразу, інші потребують тривалих досліджень, збору документів, роботи з історичними джерелами, вивчення схожих подій та явищ в інших країнах чи в інші часи.

Уявіть себе істориком-дослідником. Проаналізуйте текст, визначаючи описані події і явища на основі наведених вище запитань.

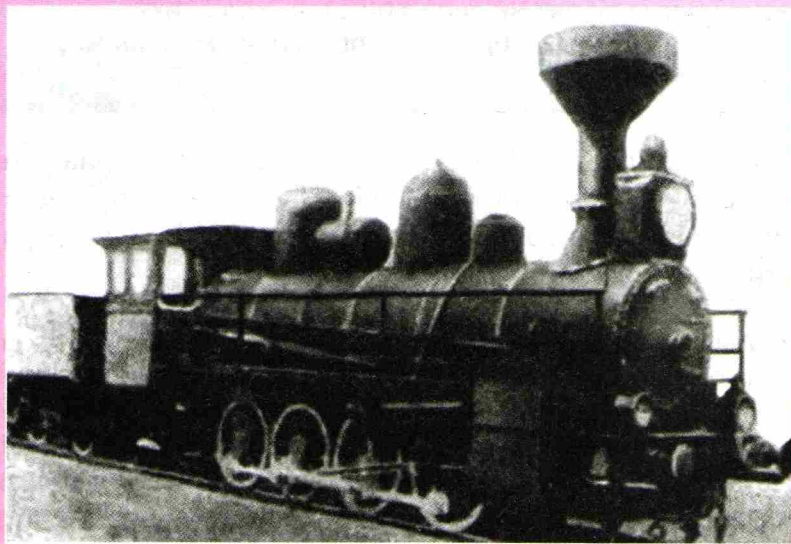
З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЗАЛІЗНИЦЬ

Початком історії залізниць вважається дорога із залізними рейками, по якій у 1825 році в Англії проїхав перший потяг з паровозом попереду. Після цього у багатьох країнах Європи почали будувати залізницю як швидкий і заощадливий вид транспорту та зв'язку.

Спочатку будували колії для перевезення вантажів кіньми. Ці залізні дороги називали «чавунками», адже для їх виготовлення використовували чавун (сплав металів). Першою такою «чавункою» на території України вважається колія протяжністю в один кілометр поблизу Севастополя. Її побудував морський офіцер Дмитро Волохов для перевезення вантажів на забудову.

Першою залізницею з використанням паровозів на території України, що входила тоді до складу Австро-Угорської імперії, є сполучення між містами Перемишль (сучасна Польща) та Львів, яка діє з 1861 року. Пуск першої залізниці на території України, що входила тоді до складу Російської імперії, відбувся 1865 року. Вона з'єднувала морський порт Одесу та місто Балту, куди привозили багато збіжжя, вирощеного на українських землях. За два роки залізничне сполучення було продовжено до міста Єлісаветград (сучасне м. Кіровоград). Так, щороку будувалося багато нових залізничних шляхів, налагоджувалося залізничне сполучення між найбільшими містами України.

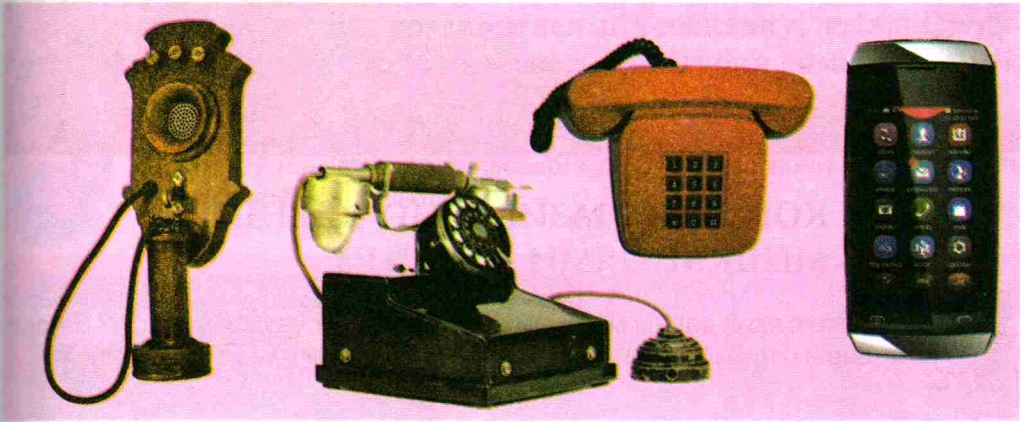
Розвиток промисловості давав можливість отримувати багато металу на будівництво колій, паровозів, вагонів. Залізницею можна було перевозити одночасно та швидко велику кількість вантажу. Серед таких вантажів були і вугілля, і ліс, і зерно, й устаткування. Будівництву залізниць сприяв технічний прогрес і розвиток промисловості у другій половині XIX століття. Завдяки цьому на українських землях відбувалося економічне зростання.

Перший паровоз, виготовлений на території України у м. Луганську. 1900 р.

Перевірте себе

1. Що таке історичні події? Наведіть приклади.
 2. Що таке історичні явища? Наведіть приклади.
 3. На які запитання потрібно відповісти історикам, аби дослідити історичні події та явища?
-
4. Сучасниками чи свідками яких історичних подій були особисто ви? Опишіть їх відповідно до інструкції, наведеної у пункті 3 параграфа.
 5. Історики стверджують: «Предметом історії є людина. Скажімо точніше — люди», а також «Історія — це світ подій та явищ». Як ви розумієте ці висловки? Суперечать вони один одному чи доповнюють?
 6. Спираючись на ілюстрації, опишіть розвиток телефонного зв'язку як історичне явище.

Працюючи з наведеним нижче переліком історичних подій:

- 1) розташуйте кожну з них на лінії часу в зошиті;
- 2) виберіть 2–3 події та дослідіть їх за поданими в інструкції параграфа запитаннями.

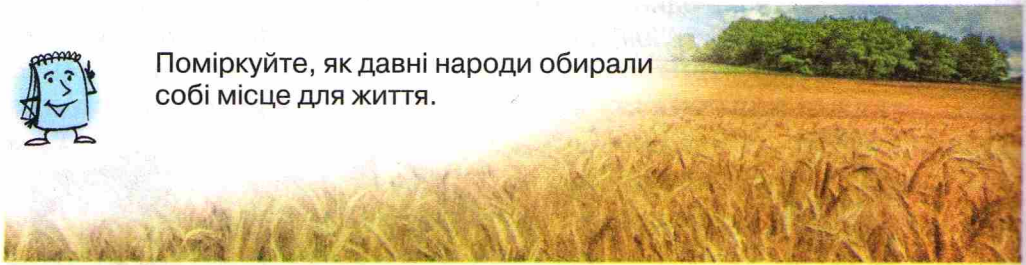
- У 1187 році вперше у писемному джерелі було вжито назву «Україна».
- У першій половині XVIII століття на землях Лівобережної України (у Чернігові, Харкові, Переяслові) почали діяти колегіуми; у м. Глухів — перша в Україні музична школа.
- У 1840 році у Петербурзі вийшов друком перший «Кобзар» Т. Г. Шевченка.
- У 1960 році в м. Києві було відкрито першу з трьох ліній метро. Ділянка метро між станціями «Вокзальна» і «Дніпро» започаткувала швидкі підземні перевезення у столиці.
- Українська спортсменка Оксана Баюл у 1994 році стала олімпійською чемпіонкою з фігурного катання.

§ 12. ЯК ЖИЛИ ДАВНІ МЕШКАНЦІ УКРАЇНИ

1. Кого ми називаємо давніми мешканцями України.
2. Як жили східні слов'яни.
3. Як досліджують життя давніх мешканців України.

Поміркуйте, як давні народи обирали собі місце для життя.

1. КОГО МИ НАЗИВАЄМО ДАВНІМИ МЕШКАНЦЯМИ УКРАЇНИ

Життя яких давніх мешканців України описується в тексті? Звідки вчені отримують знання про історію давніх племен і народів?

У різні часи на території України проживали різні народи. Історикам складно визначити, які саме групи людей оселилися на цих землях першими. Як і в історії інших країн, в історії України велику роль відіграли племена і народи, що приходили з інших земель. Деякі залишалися тут на довгі століття або й назавжди, інші — *мігрували* далі. Кожен з цих народів вів свій спосіб життя, мав власні звичаї і культуру. Дізнатися про життя народів у дописемні часи нам допомагають речові джерела, які вивчають археологи.

Міграція — переміщення людей на інші території зі зміною місця проживання на тривалий час.

Важливе місце серед давніх мешканців українських земель належить *трипільцям*. Залишки їхнього поселення поблизу с. Трипільля на Київщині віднайшов археолог Вікентій Хвойка. Саме від місця першої знахідки і походить назва цього народу, який вчені вважають першим осілим населенням на території давньої України. Основними заняттями трипільців було землеробство і домаш-

не скотарство. І хоча вони не залишили нам писемних пам'яток, трипільці відомі в усьому світі насамперед своїми глиняними виробами, розписаними білою, жовтою, червоною та чорною фарбами. Наразі немає свідчень того, чи використовували майстри гончарний круг¹, проте трипільський глиняний посуд і досі вражає витонченістю форм та різноманітністю орнаменту. Тож недаремно трипільців називають «племенами мальованої кераміки».

Досліджуючи залишки поселень давніх землеробів, археологи з'ясували, що вони склалися зазвичай з кількох десятків жител і господарських споруд, які розміщувалися рядами або по колу. В одному поселенні проживало кілька сотень людей. За житло трипільцям слугували одно- і навіть двоповерхові приміщення, розділені на кімнати. У знайдених археологами рештках помешкань можна роздивитися піч-лежанку, стільці, глиняні жіночі фігурки. Учені вважають ці фігурки символом сім'ї, родючості.

Опишіть пам'ятки трипільської культури. Що вони розповідають про спосіб життя людей?

Трипільські
глиняні
вироби

Житло
трипільців
(сучасна
реконструкція)

Жіноча глиняна
фігурка (археологічна
знахідка)

¹ Гончарний круг — спеціальний пристрій для підтримки глини під час виготовлення посуду вручну.

Цікаву сторінку в історію давньої України вписали *кімерійці* і *скіфи* — кочові скотарі, які були вправними вершниками і лучниками. Ці народи залишили по собі чимало курганів, де були поховані їхні царі. В одному з таких насипів на Дніпропетровщині знайшли золоту скіфську *пектораль* — одну з найвідоміших археологічних знахідок сучасної України.

Пектораль (з латинської мови — «що торкається грудей») — нагрудна прикраса.

Роздивіться зображення золотої царської прикраси, знайденої Борисом Мозолевським під час дослідження кургану Товста могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Як ви вважаєте, чому цей витвір мистецтва IV століття до н.е. вважається одним із найцінніших експонатів Музею історичних коштовностей України?

Скіфська пектораль

Збільшений фрагмент пекторалі

Тісні відносини склалися у скіфів з причорноморськими *греками*, які заснували свої міста на узбережжі Чорного моря. Греки сподівалися, що на нових землях їм поталанить у ремеслах і торгівлі. Напевно тому одне із заснованих ними міст назвали *Ольвія*, що з грецької означає «щаслива». Скіфи і греки активно торгували, тому на грецьких територіях археологи знаходять скіфські речі, а на скіфських — грецькі. Частина міст, заснованих греками понад 2000 років тому, існує і донині: *Феодосія*; *Херсонес* — на території сучасного м. Севастополь; *Пантікапéй* — на території м. Керч.

Ці та інші народи, що мешкали у давнину на українських землях, залишили свій слід у матеріальних і писемних свідченнях. Вони зробили вагомий внесок у нашу спільну історію та культуру.

2. ЯК ЖИЛИ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ

Читаючи текст, поставте до нього 3–4 запитання.

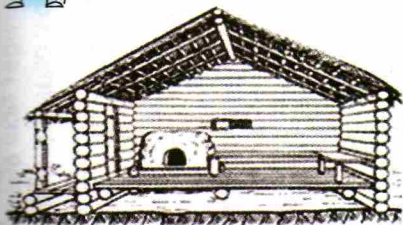
У місцевостях з непрохідними лісами, на крутих берегах річок, куди дістатися складно, у минулому жили представники давніх слов'ян.

Слов'яни — це група європейських народів, об'єднаних спільним походженням та близькістю мови. Частина з них з початку I тисячоліття н. е. розселилася на території сучасної України.

До сьогодні археологи знаходять укріплені поселення — *городіща*, де могли проживати до кількох сотень людей. Жили слов'яни у напівземлянках або хатах, стіни яких будували з лози та глини. У такому приміщенні обов'язково була піч. Наявністю печей слов'янські помешкання відрізнялися від будівель племен-сусідів, наприклад германців, посеред жител яких було відкрите вогнище.

На основі тексту та ілюстрацій порівняйте житло трипільців і давніх слов'ян.

Житло трипільців

Житло давніх слов'ян

Усім необхідним для життя слов'яни забезпечували себе самі. Вони займалися землеробством і скотарством, використовували залізні знаряддя праці, знали чимало ремесел. Завдяки цьому слов'яни мали змогу торгувати. З *Візантії*, наприклад, привозили сережки і браслети, золоті монети і шовкові тканини. А на ринки та базари сусідніх країн слов'яни везли на продаж мед, віск, хліб і рибу, ремісничі вироби.

Візантія — держава в I тисячолітті від Р. Х., більша частина якої була розташована на півострові Мала Азія; її народ мав тісні взаємовідносини зі слов'янами.

У давнину слов'яни, як чимало інших народів, були **язичниками** — тобто вклонялися багатьом богам, які уособлювали сили природи та різні сторони життя людини (наприклад, бог *Перун* — грим з блискавками, богиня *Моркош* — воду й родючість).

Схожим із сусідніми народами був і суспільний устрій населення давньої України.

Прочитайте текст і поясніть, на які особливості життя слов'ян вказує автор.

Михайло Грушевський про слов'ян

Для громадських справ сходилися старші з родів чи сімей на нараду, звалось це «віче»; там порядкували і рішали, що треба. ... Всякі справи рішала громада. Війська не було. А як треба, то дужі збиралися зі списом чи мечем, на коні чи піші, і йшли воювати.

З «Історії України-Руси»

Слов'янські племена розселилися на значній частині Європи. Вони стали предками багатьох народів: українців, білорусів і росіян, чехів і поляків, сербів і хорватів та багатьох інших. Згодом ці народи створили власні держави, серед яких була і Київська Русь.

3. ЯК ДОСЛІДЖУЮТЬ ЖИТТЯ ДАВНІХ МЕШКАНЦІВ УКРАЇНИ

Аби зробити висновки про життя різних племен і народів, які проживали на території України у давнину, вчені здійснюють хронологічні, картографічні й археологічні дослідження, аналізують різноманітні пам'ятки. Уявіть і ви себе такими дослідниками!

Ознайомтеся із хронологічними даними лінії часу. Які народи і племена жили на території України?

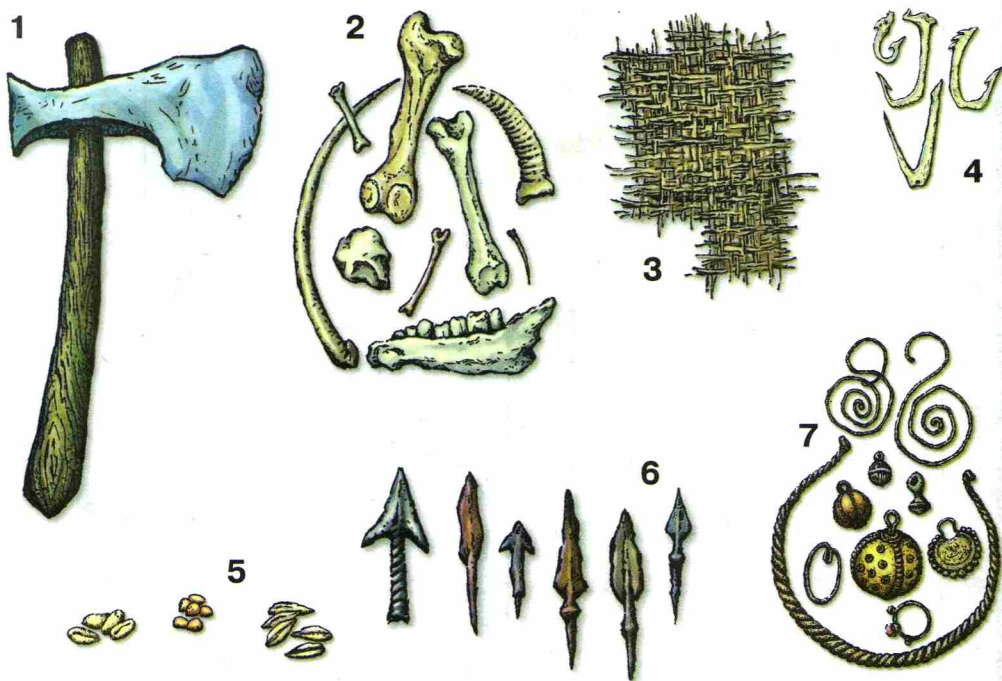
Прочитайте документ і визначте, про які особливості життя скіфських племен ви дізналися.

Давньогрецький історик Геродот про скіфів

Скіфи-хлібороби... сіють хліб не для власного вжитку на їжу, а на продаж. На схід від цих скіфів-хліборобів живуть уже скіфи-кочівники, які нічого не сіють і не орють; вся ця країна позбавлена дерев, за винятком Полісся... Є так звані царські володіння, де живуть найкращі і найчисленніші скіфи, які вважають інших скіфів своїми рабами.

Уявіть, що ви археологи і знайшли під час розкопок давніх поселень такі речі. Що ви можете розповісти про життя давніх слов'ян?

1. Кам'яна сокира
2. Залишки кісток домашніх та диких тварин
3. Фрагмент тканини
4. Рибні гачки
5. Зернинки злакових культур
6. Кам'яні та металеві наконечники стріл і списів
7. Металеві ювелірні прикраси

Перевірте себе

1. Які народи проживали на території України в давні часи?
 2. Хто такі слов'яни і де вони засновували свої поселення?
 3. На основі яких джерел учені-історики досліджують життя давніх мешканців України? Наведіть приклади з матеріалу уроку.
-
4. Встановіть, що було спільного і відмінного у народів, які проживали на території України в давнину.
 5. Пригадайте українські назви місяців і поясніть, як вони пов'язані зі способом життя слов'ян.
 6. Чому речові пам'ятки — свідчення життя давніх мешканців на території нашої країни — є частиною національних скарбів України?

1. На основі тексту і малюнків напишіть оповідання (5–6 речень) «Давні мешканці України».
2. Запишіть у хронологічній послідовності назви народів, що проживали на території України в давнину.
3. Дізнайтеся з Інтернету або інших джерел, які держави утворили слов'яни.

Історична мозаїка

Сармати, чия назва перекладається як «оперезані мечем», — одне з кочових племен, яке проживало на Півдні України у причорноморських степах. Давні джерела, які зберегли імена сарматських цариць, розповідають про рішучий і войовничий характер жінок цього племені. Вони були вправними вершницями, добре володіли зброєю, нарівні з чоловіками очолювали військо. Нездарма давня легенда стверджує, що сармати — це нащадки скіфів і амазонок — легендарних жінок-воїнів. А історичні джерела повідомляють, що коли сармати, захищені металевими обладунками, «з'являються кінними загонами, жоден інший стрій їм не може чинити опір». Озброєна кіннота сарматів йшла на супротивника з довгими важкими списами та мечами, пристосованими для удару з коня.

Зовнішній вигляд сарматської кінноти (сучасна реконструкція)

§ 13. ЧИМ УСЛАВИЛИСЯ КНЯЗІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. Яку державу називають Київська Русь.
2. Чим відомі перші київські князі.
3. За яких князів Київська Русь набула найбільшого розвитку.

Поміркуйте, які справи уславлюють правителів. Кого із видатних історичних діячів ви пам'ятаєте і чому?

1. ЯКУ ДЕРЖАВУ НАЗИВАЮТЬ КИЇВСЬКА РУСЬ

З'ясуйте, коли і де існувала держава Київська Русь.

Київ — найдавніше слов'янське місто на території нашої країни. Згідно з висновками археологів, його історія починається наприкінці V — на початку VI століття. Нестор Літописець залишив нам розповідь про заснування Києва у «Повісті минулих літ».

Хто і де, за словами літописця Нестора, заснував Київ?

Було три брати: одному ім'я Кий, а другому — Щек, а третьому — Хорив і сестра їх — Либідь. Зробили вони городок і на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом. І був довкола гóрода ліс і бір великий, і ловили вони тут звірину. Були ж вони мужами мудрими й тямущими...

З «Повісті минулих літ»

Вибір місця для майбутньої столиці був дуже вдалий. Високі «київські» гори і Дніпро захищали місто від можливих нападів. До того ж Київ був розташований на торговельному водному шляху «з варяг у греки». Північних сусідів на Русі називали *варягами*¹, а південних — жителів Візантії — греками. Шлях цей

¹ *Варя́ги*, або *нормани* — назва народів, що проживали на Скандинавському півострові.

пролягав від північних земель на південь, Дніпром до Чорного моря і Візантії.

Яка особливість торговельного шляху показана художником? Чому, на вашу думку, участь у торговельній подорожі брали воїни, а корабель мусив бути укріпленим?

Микола Періх.
Заморські гості

Що ж означає назва «Русь» та звідки вона походить? Історики пропонують кілька пояснень. Частина з них спирається на літописну розповідь про варягів, серед яких були представники північного племені «русь». Скандинавське слово «русь» близьке за значенням до слів «веслування», «судноплавство». Деякі вчені вважають, що назва «Русь» виникла від річок Рось і Росава, приток Дніпра. Слов'янський корінь «русь» означає «ріка, вир, глибина». На думку інших істориків, назва давньої держави походить від слів «русявий, світлий».

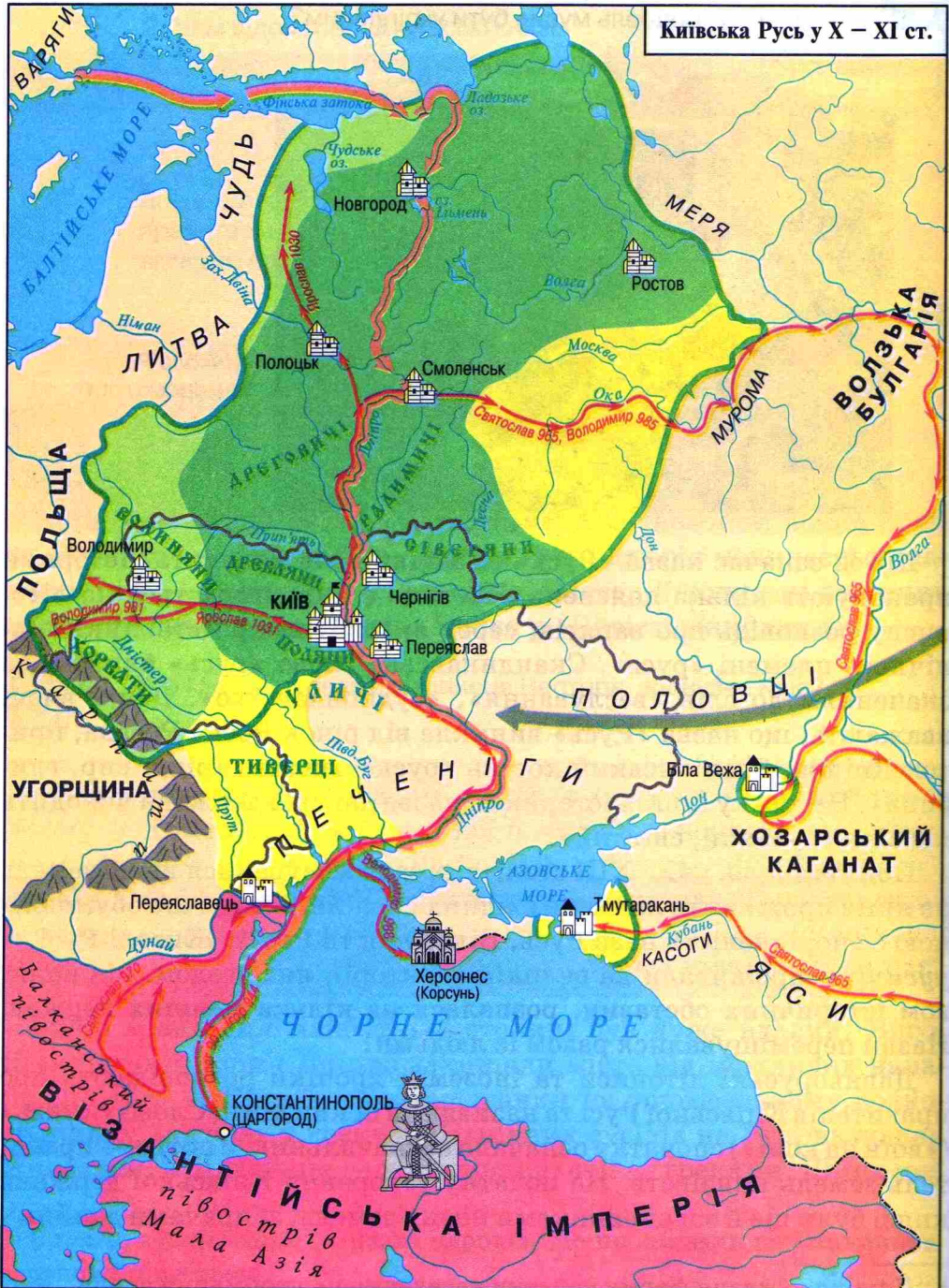
Поняття Русь у IX–XIII століттях застосовувалися щодо земель на яких проживали племена східних слов'ян. Історично обумовленою є спорідненість назв Русь, Білорусія та Росія. Жителі Русі — *русьчичі* — проживали на великій території, яка згодом, під впливом історичних обставин, розпалася на кілька менших держав. Назви переміщувалися разом із людьми.

Давньоруські літописи та іноземні хроніки розповідають про правителів Київської Русі та називають їх князями. Слово «князь» («воїн на коні») спочатку означало воєначальник, а потім — правитель земель-князівств. На початку утворення Київської держави князі були ще й завойовниками нових земель, збирачами данини¹.

¹ Даніна — давня форма податку населення на утримання влади.

1. На лінії часу в зошиті позначте час заснування Києва і початок історії держави Київська Русь.
2. Роздивіться карту, покажіть кордони Київської Русі та назвіть сусідні країни. Порівняйте територію Київської Русі із сучасними кордонами України.

ПОЛЯНИ	Східнослов'янські племена		Кордони держави Київська Русь за князя Ярослава Мудрого
	Шлях «з варяг у греки»		Київ — столиця Київської Русі
	Територія Київської держави наприкінці князювання Олега (912 р.)		Херсонес — місце хрещення князя Володимира у 988 р.
	Територія Візантійської імперії	ПОЛЬЩА	Назви сусідніх держав
	Походи київських князів	ЛИТВА	Назви сусідніх племен
Території, приєднані до Київської Русі:			Вторгнення половців у другій половині XI ст.
	за Святослава (964–972 рр.)		Кордони сучасної України
	за Володимира (980–1015 рр.) і Ярослава (1019–1054 рр.)		

2. ЧИМ ВІДОМІ ПЕРШІ КИЇВСЬКІ КНЯЗІ

Працюючи у групах, оберіть одного з правителів, роздивіться його портрет і поміркуйте, як митець підкреслив характер історичної особи. На основі тексту, карт та ілюстрацій складіть розповіді про кожного з них і представте класу.

Наприкінці IX століття з Новгороду до Києва прибула варязька дружина на чолі з **князем Олегом**. Олег утвердився на київському престолі. Вражений красою та вдалим розташуванням Києва, назвав його «матір'ю городів руських». Цими словами підкреслювалася значущість міста, що перетворилося на столицю. Олег об'єднав навколо Києва багато земель. А завдяки його вдалим походам на Візантію русичі могли вигідно торгувати на Чорному морі, яке тоді називалося Руським.

Княгиня Ольга увійшла в історію як перша жінка-правителька Київської Русі, яка очолювала державу в середині X століття.

Княгиня об'їхала всю державу: була на Десні, у Новгороді і Пскові. У санях або на звичайному возі Ольга долала тисячі кілометрів, закладала міста, упорядковувала збір данини з усіх, навіть віддалених територій. Автори давніх хронік зауважували, що рішучістю, красою та мудрістю стоїть вона вище інших жінок.

Ольга була однією з перших у Київській Русі, хто прийняв християнство, а потім сприяла його утвердженню. Донині пам'ять про неї увічнюють у скульптурах, а також в іконах православної церкви.

Пам'ятник княгині Ользі в м. Києві

Святослав Ігоревич — син князя Ігоря і княгині Ольги, який правив у Києві у другій половині X століття. Іще за життя його прозвали Хоробрим. Усі свої зусилля князь Святослав спрямував на зміцнення кордонів давньоруської держави. Давні автори писали, «що князь хоробрий і легкий, ходить «яко пардус» (немов гепард), не возить із собою в походи ні возів, ні казанів, не ховається вночі до шатра, бо спить просто неба, поклавши сідло під голову». Як шляхетний супротивник, Святослав не нападав на ворогів зненацька, а завжди посилав виклик: «Іду на вас!» У скрутну хвилину, оточений ворогами, він підбадьорював своїх воїнів словами: «Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не зазнає». І хоча князь загинув у молодому віці від рук кочовиків-печенігів, він відомий і за тисячу років.

Пам'ятник князю Святославу
у м. Белгороді (Росія)

3. ЗА ЯКИХ КНЯЗІВ КИЇВСЬКА РУСЬ НАБУЛА НАЙБІЛЬШОГО РОЗВИТКУ

Читаючи текст, поставте до нього 2–3 запитання, які допоможуть зрозуміти назву пункту параграфа.

Найбільшу славу здобула Київська Русь за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Київського князя **Володимира** називали **Великим**. Тож за які справи сучасники так ушанували його? Володимир Великий правив державою наприкінці X — на початку XI століття. Він розширив та зміцнив кордони держави. Князь заснував нові міста, наказав карбувати перші монети та відкрив першу школу.

Аби посилити свою владу та залучити суспільство до християнської культури, князь Володимир вирішив прийняти нову віру, зрікшись язичницької. Країни Європи та Візантія тоді вже були християнськими, тому Володимир розумів необхідність хрещення. У 988 році він прибув до Києва та наказав усім киянам прийняти нову віру. За сприяння князя Володимира розпочали будувати храми, переписувати книжки, розвивати освіту.

На основі історичного документа та ілюстрацій складіть коротку розповідь про хрещення Київської Русі.

Нестор Літописець про хрещення Київської Русі

Володимир послав посланців по всьому місту, наказуючи: «Хто не прийде завтра до річки, — чи багатий він, чи вбогий, старець чи невільник, — той стане противний мені».

Вийшов Князь Володимир зі священниками на Дніпро. Було там людей без ліку. Увійшли усі у воду і стояли там по груди, малі ж діти біля берега, дехто тримав немовлят на руках. Священники проголошували молитви.

З «Повісті минулих літ»

Хрещення князя Володимира в Корсуні
(малюнок-мініатюра з Радзивілівського літопису)

Пам'ятник князю
Володимиру
Великому в м. Києві

Клавдій Лебедєв. Хрещення киян

Ярослав — син Володимира Великого. Він правив у першій половині XI століття. Його звеличували за приєднання нових земель до Києво-Руської держави, за остаточну перемогу над кочовиками-печенігами. Але уславило Ярослава його друге ім'я — **Мудрий**, яким вшанували князя за великі справи. Князь услід за своїм батьком поширював державою християнство, будував нові міста і храми, найвеличніший серед яких — Софійський собор у м. Києві.

Пам'ятник
Ярославу Володимировичу
біля Золотих воріт у м. Києві

Ярослав Мудрий створив першу на Русі бібліотеку. За часів його правління уклали першу писану збірку законів — «Руську правду», якою на українських землях користувались упродовж багатьох століть.

Особливою мудрістю характеризуються державні справи Ярослава. Князь надавав перевагу мирним взаємовідносинам з іншими державами. Усі діти Ярослава були одружені зі спадкоємцями правителів європейських країн. Своїм синам він радив: «Якщо будете у ненависті жити, у сварках та бійках, то самі загинете і загубите землю своїх батьків та дідів, котрі здобували її трудом своїм великим...».

Працюючи з картою «Київська Русь у X–XI ст.» на с. 86–87, порівняйте кордони Київської Русі наприкінці X та у середині XI століть.

Перевірте себе

1. Де і коли утворилася держава Київська Русь?
2. Назвіть князів Київської Русі у хронологічній послідовності.
3. Назвіть події з історії Київської Русі, про які ви дізналися у параграфі.
4. В Україні є чимало державних нагород, зокрема Орден княгині Ольги. Ним відзначають визначні заслуги жінок у державній, освітній, культурній, добродійній та інших видах суспільної діяльності. Як ви вважаєте, чому саме княгиня Ольга уособлює цю нагороду?
5. У 2010 році у всеукраїнському проекті «Великі українці» князь Ярослав Мудрий посів перше місце. Як ви вважаєте, чому нащадки обрали саме його?
6. Чому ми можемо назвати перших князів Київської Русі історичними діячами?

1. На лінії часу в зошиті зазначте час правління перших київських князів.
2. Запишіть у ланцюжок 8–10 ключових слів або словосполучень, спираючись на які, ви зможете розповісти про давню державу Київську Русь.
3. Під якими іменами київські князі увійшли в історію? Поясніть на прикладах, використовуючи такі речення: *«Князя ... назвали ... тому, що Я вважаю це справедливим (несправедливим) адже ...»*

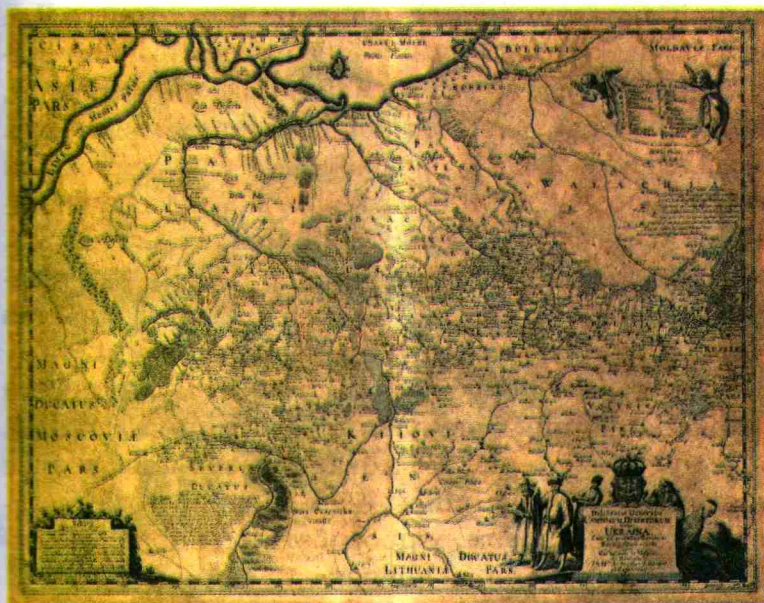
Історична мозаїка

Назва «Україна» уперше зустрічається в Київському літописі про події 1187 року, з якого дізнаємося про переяславську землю на півдні від Києва.

Походження і значення назви нашої держави також має декілька версій. За найпоширенішою, вона виникла від слов'янських слів «край, країна» — тобто це певні землі, які відокремлені від інших і є нашими. В українській мові є слова «краяти», «відкраяти» у значенні «відрізати», «відокремити». У деяких слов'янських мовах, зокрема чеській, сербській та інших, також є схожі назви, що означають «власна земля».

Видатний український історик Михайло Грушевський у своїй 10-томній «Історії України-Руси» поєднав дві назви: Київська Русь і Україна. Таким чином науковець показав безперервність та протяжність нашої історії від перших князів до козацьких часів.

Старовинна карта українських земель XVII століття з використанням назви «Україна»

§ 14. ЯК УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ПРОСЛАВИЛОСЬ У БИТВАХ І ПОХОДАХ

1. Хто такі українські козаки.
2. За що воювали козаки у XVI–XVII століттях.
3. Як ми вшановуємо пам'ять про українське козацтво.

Що для вас означає словосполучення «козацька Україна»?

Як ви розумієте вислів «Ми — козацького роду»?

1. ХТО ТАКІ УКРАЇНСЬКІ КОЗАКИ

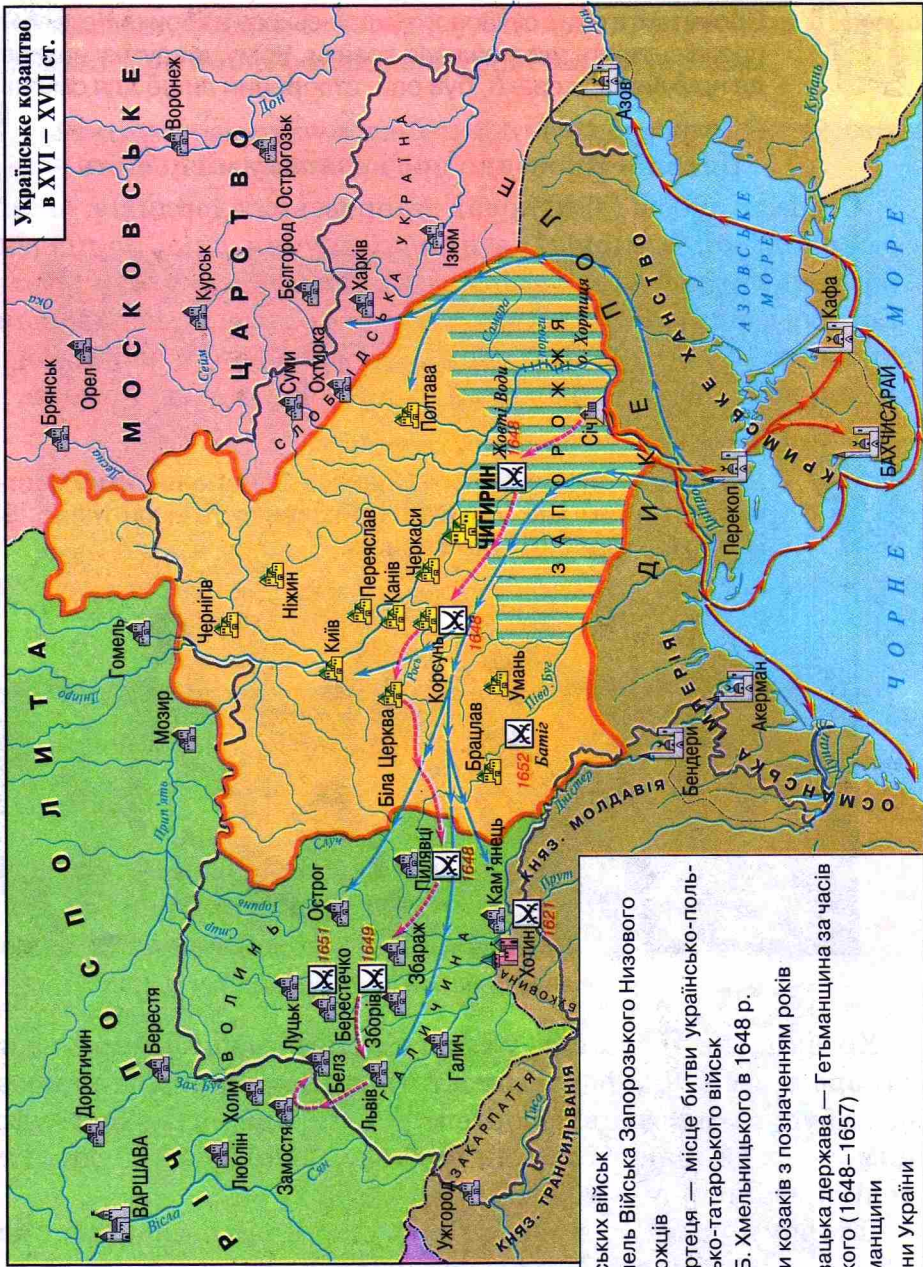

Читаючи текст, визначте, хто такі козаки та чим вони займалися.

У XV–XVI століттях значну частину українських земель склали степи, що сягали від Чорного та Азовського морів до Середнього Подніпров'я. Південні й східні окраїни України не були обжиті. Два дні подорожі верхи (саме в такий спосіб у ті часи вимірювали відстань) з Києва на Південь — і вас зустрічає майже незаселений степ, або Дике поле. На цих землях мешкали поряд татари та українці. Ці два народи і воювали між собою, і торгували, і об'єднувалися для спільних походів проти ворогів. Саме тоді українська мова поповнилася такими словами, як шабля, барабан, табір, майдан та іншими. У XV столітті на землях Північного Причорномор'я та Криму татари створили власну державу — *Кримське ханство*. Невдовзі настав час тривалих спустошливих набігів татар на українські землі.

Українці, які оселялися на порубіжжі зі степом, мусили бути воїнами, захисниками окраїнних земель. Їх називали *козакáми*. Слово «козак» зустрічається у різних мовах і зазвичай означає «вільна, озброєна людина». Крім військової справи, козаки займалися мисливством, рибальством, хліборобством, вправно їздили верхи та долали водні перепони на човнах — «чайках».

Знайдіть на карті українських земель першої половини XVI століття Дике поле і зробіть припущення, чому воно так називається. Хто проживав тоді у причорноморських степах? Які міста розташовані найпівденніше на степовій території?

Українське козацтво в XVI – XVII ст.

- Напади татарських військ
- Територія Земель Війська Запорозького Низового
- Походи запорожців
- Хотинська фортеця — місце битви українсько-польського і турецько-татарського військ
- Похід війська Б. Хмельницького в 1648 р.
- 1648
- Визначні битви козаків з позначенням років
- Українська козацька держава — Гетьманщина за часів Б. Хмельницького (1648–1657)
- Столиця Гетьманщини
- Сучасні кордони України

Прочитайте опис сучасного українського історика Наталії Яковенко про місцевість, де мешкали козаки. Чому, на думку науковця, там, де проживали козаки, був рай, створений лише для сміливців?

Наталія Яковенко про козацьку місцевість

Старезні дубові гаї в гирлах дніпровських допливів, незаймані бджолині рої, безмірні запаси риби й дичини, дика, по-південному розкішна краса витворювали з цих місць райську о́азу¹. Її створив Бог для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ і пороги. Саме з цим закутком обітованої землі, висунутої вглиб Поля, пов'язане утвердження на історичній арені козаків.

Що зображено на картині Опанаса Сластіона? Який настрій у героїв картини? Що у тексті Н. Яковенко та в карті зі с. 93 допомогло вам зробити такі висновки?

Опанас Сластіон. Проводи на Січ

Козаків, які збирались у ватаги *за порóгами*² Дніпра, називають **запорожцями**. Для боротьби з татарами на Запорожжі козаки почали будувати козацькі фортеці — **Січі**. Кожна Січ була укріпленням, усередині якого стояли церква, господарські будівлі та житлові приміщення — *курені*.

Історики налічують вісім Січей, що у різні часи розташовувалися в різних місцях України і проіснували упродовж майже двох з половиною століть.

¹ *О́аза, о́азис* — частина пустелі, напівпустелі, де є вода і, відповідно, рослинність.

² Каміння та скелі, що перетинають ріку, називаються *порóгами*. У середній течії Дніпра було дев'ять порогів, що становили велику небезпеку для кожного, хто плив на кораблі річкою.

За переказами, першу Запорозьку Січ побудував князь Дмитро Вишневецький у 1550-х роках на острові Мала Хортиця.

Як козаки намагалися зробити Січ неприступною? Яке значення мали для козаків кораблі?

Макет Запорозької Січі в Музеї історії запорозького козацтва в м. Запоріжжі

Козацька чайка (сучасна реконструкція).
Музей історії запорозького козацтва в м. Запоріжжі

2. ЗА ЩО ВОЮВАЛИ КОЗАКИ У XVI–XVII СТОЛІТТЯХ

З ким воювали козаки у XVI столітті? Чому розпочалися козацькі повстання? Якою була мета визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького?

Визначте напрямки походів козаків за картою на с. 93.

Козаки мужньо і хоробро воювали з Туреччиною, що називалась тоді Османською імперією, із Кримським ханством та Польщею. Вміння козаків воювати вражало Європу, і чимало монархів запрошували запорожців у своє військо під час війни.

Особливу славу козацьке військо здобуло за **гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного**.

Гетьман (з німецької — «старший, головний») — керівник козацького війська, котрого обирали на козацькій раді.

Досвідчений воїн і очільник козаків, Сагайдачний став справжнім захисником православної церкви. Відомий гетьман і своїми добродійними справами: він давав кошти на школи, лікарні і притулки.

Доповніть опис Петра Конашевича-Сагайдачного в мемуарах польського державного діяча Якуба Собеського (XVII століття).

Цей Петро Конашевич — муж рідкісної мужності й зрілості у судженнях, винахідливий у словах і вчинках... в очах майбутнього потомства гідний стати поряд із найвизначнішими... людьми свого часу.

Петро Конашевич-Сагайдачний
(Київська гравюра, 1622 р.)

Проливаючи кров у далеких походах, козаки прагнули зберегти та примножити свої права. Чимало селян і міських жителів вирушали за дніпровські пороги, аби стати

Річ Посполита — назва Польско-Литовської держави у XVI–XVIII століттях.

вільними козаками. Селянам також треба було відстоювати свої права. Саме у XVII столітті зросли утиски українського населення з боку *Речі Посполитої*, до складу якої входила тоді більша частина українських земель. Православні церкви і школи закривали, українців усували від участі в управлінні своїми територіями, селян змушували важко працювати на панів.

Наприкінці XVI — на початку XVII століття українські козаки і селяни неодноразово повставали проти польського панування, але їхнє становище так і не поліпшувалося. І тоді у 1648–1654 роках українське козацтво з іншими верствами населення на чолі з *Богданом Хмельницьким* піднялося для національно-визвольної війни.

Життя Богдана Хмельницького наповнене багатьма подіями. Він здобув гарну освіту, разом з батьком брав участь у військових походах, пережив турецький полон, і ще до війни очолив боротьбу козацтва та українського народу за власні права і свободи.

У роки війни Україна боролася за можливість побудувати власну незалежну державу. Частково їй це вдалося. Держава з назвою Військо Запорозьке мала кордони і владу. У козацькій державі селяни стали вільними, зміцнилося становище православної церкви та самого козацтва. Про Військо Запорозьке дізнались у багатьох країнах Європи.

3. ЯК МИ ВШАНОВУЄМО ПАМ'ЯТЬ ПРО УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

Скориставшись наведеними джерелами, розкажіть, як у народній пам'яті вшановується історія українського козацтва.

Пам'ятник козацькому кошовому отаману Антону Головатому в м. Одесі

Колекційна монета та грошова купюра із зображенням Богдана Хмельницького

Стела (пам'ятний знак) при в'їзді
у м. Хмельницький

«Козацькі забави»
на о. Хортиця,
м. Запоріжжя

Поштова марка:
серія «Гетьмани України»

Богдан Ступка у ролі Богдана
Хмельницького (кадр з фільму
«Вогнем і мечем»)

НАШІ КОЗАЧЕНЬКИ — СЛАВНІ ЗАПОРОЖЦІ

Народна пісня

Сяяли на сонці шаблі запорожців,
Як вони на конях гнали ворогів.
Козацькому роду нема переводу,
Лине його слава з далечі віків.

Приспів:

Гей, співай, козаки,
Про любов, про землю святу,
Про землю.
Славте, гей, козаки,
Волю золоту.

Наші козаченьки — славні запорожці,
Вірними шаблями очищали світ.
Козацькому роду нема переводу,
Прапор малиновий кличе у похід.

Приспів.

Квітне наша доля, наче маки в полі.
І ранкове сонце випливає з дібров.
Козацькому роду нема переводу,
Козаки в колісках виростають знов.

Перевірте себе

1. На якій території виникло українське козацтво?
2. Чим займалися козаки?
3. У яких походах брало участь козацьке військо під керівництвом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного?
4. Яку війну очолив Богдан Хмельницький? Коли вона відбувалася?
5. З чим пов'язане розташування козацьких фортець — Січей — саме нижче дніпровських порогів?
6. Чому і як ми сьогодні вшановуємо пам'ять про козацтво?

1. На лінії часу позначте дати подій, про які ви дізналися з тексту параграфа.
2. Напишіть своєму уявному закордонному однолітку листа з розповіддю про українське козацтво та ваше ставлення до нього.
3. Відвідайте шкільну чи міську бібліотеку. З допомогою бібліотекаря знайдіть книжки про українське козацтво. Оберіть одну з них для домашнього читання. Найяскравіший епізод книжки перекажіть одноліткам.

Історична мозаїка

У багатьох запорожців був свій джур — так називали хлопчиків, яких козаки приводили на Січ. Більшість з них сиротіли після турецько-татарських набігів. Січ була для джури справжньою школою козацтва. Упродовж років вони вчилися володіти різною зброєю, зокрема влучно стріляти з лука, і доглядати за нею. Також вони опікувалися пораненими і куховарили. Водночас юні вихованці козаків здобували і звичайну освіту: вчилися читати, писати, опановували навіть хорівий спів та гру на музичних інструментах. Дорослі козаки загартовували джур, аби вони стали фізично сильними і витривалими. Джури долали чимало труднощів і випробувань, перш ніж стати справжніми козаками.

§ 15. ЯКИМИ БУЛИ МІСТО І СЕЛО В УКРАЇНІ У XVII—XVIII СТОЛІТТЯХ

1. Яка відмінність між містом і селом.
2. Як жили і чим займалися мешканці українських сіл.
3. Яким був спосіб життя людей в українських містах.

Як ви розумієте заклик «У кожне місто завітати, у кожному побувати селі»?

1. ЯКА ВІДМІННІСТЬ МІЖ МІСТОМ І СЕЛОМ

Читаючи текст, визначте, якими були місто і село в минулому та чим відрізнялося життя селян і городян.

Міста і села України виникали у різні часи та за різних обставин. Появу перших поселень вчені пов'язують із тим, що давні люди почали обробляти землю. Це, у свою чергу, спонукало їх до осілого способу життя, тобто до постійного проживання на одному місці. Недарма у давнину слово «село» означало «населене місце» і «поле», «земля». Здавна й донині село — це невелике поселення, більшість мешканців якого займається землеробством і домашнім тваринництвом.

Образ українського села зазвичай пов'язують із чепурними хатами у квітучих садках. Сільська хата була окремою будівлею і стояла посередині садиби, яка зазвичай обгороджувалася плетеним тином чи дерев'яним парканом. Біля хати розміщувалися господарчі будівлі: комори, стодоли, клуні, в яких селяни тримали знаряддя праці, запаси зерна чи інші продукти, домашніх тварин тощо. До селянської садиби належали горід та садок. Навколо села розташовувалися поля, праця на яких годувала не лише самих селян, а й мешканців міст.

Міста виникли з появою ремесла і потребою у торгівлі. А відбувалося це так: у разі загрози ззовні поселення обгороджували оборонними валами і мурами. Давньослов'янське та російське слово «г'ород» якраз і відображає цю особливість — наявність захисного

огороження. Давні міста світу мали певні властивості: щільність забудови, наявність головної площі та вулиць, заможних бруківкою. Оця давня традиція — мостити вулиці каменем — залишилася в основі українського слова «місто». Тому жителів міст називали міщанами, або городянами. Ними ставали ремісники, купці та люди, що виконували певні послуги, наприклад, візники, вантажники, цирульники (перукарі), домашні слуги, і зрозуміло, правителі та інші знатні люди.

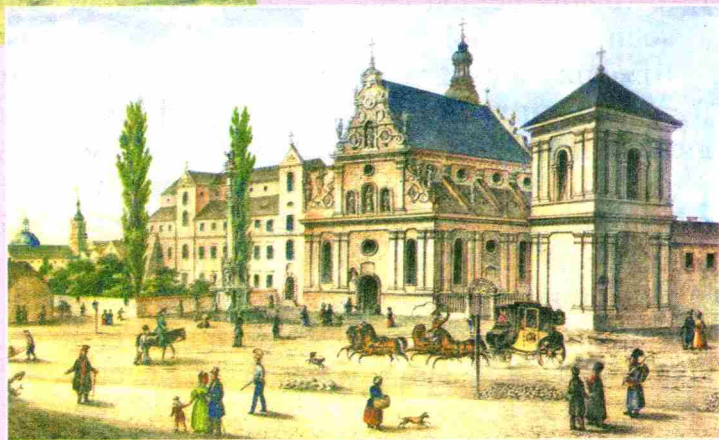
Із прийняттям християнства центром кожного українського села і міста стала церква, яка будувалася на пагорбі або на іншому найвищому місці. Церква була найбільшою будівлею та головним місцем зібрань населення, сховищем цінностей, притулком у разі ворожих нападів. Тоді дзвіницю найчастіше розташовували окремо і використовували як вартову вежу, аби стежити за наближенням ворога.

Знайдіть на картинах художників відмінності між містом і селом. Порівняйте свої враження з інформацією з тексту. Яким чином ці відмінності впливають на життя городян і селян?

Сергій
Васильківський.
Околиця

Карел (Кáроль) Ауер.
Площа біля
Бернардинського
костелу у Львові

2. ЯК ЖИЛИ І ЧИМ ЗАЙМАЛИСЯ МЕШКАНЦІ УКРАЇНСЬКИХ СІЛ

Опишіть, як жили і чим займались українські селяни у XVII–XVIII століттях.

Життя селян у XVII–XVIII століттях здебільшого було таким самим, як і в попередні часи. Основним заняттям залишалось землеробство, зокрема вирощування жита і пшениці, гречки, проса, ячменю, вівса, гороху, квасолі, коноплі, маку, льону. Значною частиною селянського господарства були городи і фруктові садики.

У XVIII столітті селяни розпочали вирощувати нові сільсько-господарські рослини, зокрема картоплю, яку раніше називали «земляні яблука», а також соняшник. Значну роль у селянських господарствах відігравало утримування великої рогатої худоби, свиней, овець, коней, домашньої птиці. Також у селах можна було зустріти і майстерні ремісників, що виготовляли вироби для місцевого вжитку.

Виготовляючи багато продукції, селяни і городяни потребували її обміну або продажу. Для цього влаштовували ярмарки.

Що таке ярмарок? Чим ярмарки приваблювали селян згідно з описом українського історика Дмитра Яворницького?

Дмитро Яворницький про сільський ярмарок

До дня Петра та Павла (12 липня) з'їжджається на ярмарок сила-силенна людей різних звань і народностей — українців, росіян, німців, євреїв, циган, болгар, вірмен. І, Господи, скільки того товару понавезено, скільки живності викладено, скільки худоби пригнано!

Ярмарку в селі чекають і старе, і мале, і чоловіки, і жінки. Дітвора за півроку, навіть за цілий рік готується до ярмарку: діставши від хрещеного батька на святвечір одну або дві, іноді й три копійки, хлопчик бережно загортає свій скарб у ганчірочку, потайки від усіх закопує його десь у землі чи садку під яблунькою і жде не діждеться того найщасливішого дня, коли у село понаїде купців на ярмарок із солодкими пряниками, цукерками, смачними ріжками, щоб проміняти свої заповідні грошенята на ні з чим незрівнянні ласощі!

З книги «Із української старовини»

Роздивіться зображення селянського помешкання на картині відомого українського художника Миколи Пимоненка та порівняйте його з описом, поданим нижче. Що спільного у зображенні та тексті?

Микола Пимоненко. Сваті

Жили селяни в хатах, що будувалися з глини, перемішаної з соломною, інколи з додаванням каміння. Ззовні українську хату обмазували глиною і білили. Дах крили соломною чи очеретом. Підлога в хаті була також глиняною. Житлова кімната у будівлі була одна. Лише заможні селяни могли дозволити собі дві або три кімнати, центральна з яких називалася світлиця.

Центром кімнати завжди була піч. Її не лише старанно білили, а й розмальовували квітами і птахами. Розписи означали, що у сім'ї є дівчина. Біля передньої та бокової стін кімнати стояли лавки. У східному кутку, що вважався особливим, на стінах розміщувались ікони, прибрані вишитими рушниками, калиною та квітами.

Що можуть нам розповісти про побут селян подані нижче зображення?

Скрина, вишивка і посуд селян (музейні експонати). XVIII ст.

3. ЯКИМ БУВ СПОСІБ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ

Читаючи текст, з'ясуйте, що спільного і відмінного у згадуваних містах. Знайдіть міста, про які йдеться, на карті України.

Українські землі у другій половині XVII–XVIII століть унаслідок численних воєн були розділені між сусідніми державами. Правобережна і Західна Україна входила до складу польсько-литовської держави Речі Посполитої, а Лівобережна Україна з містом Києвом — до Російської імперії.

На Правобережній і Західній Україні збереглося багато міст і містечок, заснованих ще у княжі часи: Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк та ін. Вони залишалися важливими центрами суспільного життя навколишніх земель.

Які ознаки міста ви бачите на фотографії?

Зображення старої частини м. Полтави

Значну роль почали відігравати Лівобережні землі, частина з яких отримала назву Слобідська Україна, або Слобожанщина. Словом «слобода» називали вільні («свобідні») поселення з власним самоврядуванням, мешканці яких були тимчасово звільнені від податків. Це робилося, аби привабити нових мешканців на вільні землі та заснувати нові поселення. У середині та другій половині XVII століття на Слобідській Україні були засновані міста Суми, Чугуїв, Харків, Ізюм.

Ось як описується життя в одному з таких містечок: «Будівлі у Чугуєві... зручностей не мали... Серед мешканців є майстри, ковалі, теслі, шевці, кравці, пічники, чесальники вовни... А купці торгують тут невеликою кількістю матерії, а також іншими дрібними товарами, а деякі місцеві козаки торгують селянськими виробами та хлібом...»

Наприкінці XVIII століття з'являються нові міста на Півдні України: Миколаїв, Одеса, Маріуполь, Херсон, що засновувалися як зручні порти для морської торгівлі. Вони будувалися згідно з визначеним заздалегідь планом: із прямими вулицями та відведеними під заводи й житлові квартали ділянками землі. Здебільшого у таких містах мешкали кораблебудівники, теслі, матроси, ковалі й будівельники та ін.

Усі міста, незалежно від того, в якій частині України вони знаходилися, були насамперед центрами виробництва, торгівлі й вільнішого способу життя. У містах, де було запроваджено самоврядування, як наприклад у м. Львові, на центральній площі будували *ратушу* — приміщення, де міська влада радилася щодо важливих рішень у житті городян.

Нове явище у XVIII столітті — поява підприємств, які виготовляли полотно, панчохи, екіпажі, фаянсовий і порцеляновий посуд. У містах будували великі кам'яні будинки, в яких жили не лише найбагатші землевласники, а й найвпливовіші купці та власники підприємств, представники влади.

Міста від початку свого існування приваблювали людей різних соціальних верств, а також іноземців. Населення міст було «строкатим», багатомовним і різнокультурним.

Про які явища у житті городян у XVII–XVIII століттях свідчать назви, подані у переліку? Знайдіть на карті згадані міста.

- 1) Вірменський собор у Львові; 2) площа Турецької криниці в Чернівцях; 3) Адміралтейство в Миколаєві; 4) Контрактова і Поштова площі в Києві; 5) Соборна вулиця у Вінниці; 6) будинок Ратуші в Бучачі; 7) шкіряний завод і грецька гімназія в Маріуполі; 8) Шпитальна вулиця в Тернополі.

Перевірте себе

1. На основі тексту підручника заповніть пропуски у реченнях: «Селом називали ... Поселення ставало містом, коли навколо нього будували ...»
2. Які зміни відбулися у землеробстві у XVIII столітті?
3. Які міста були засновані у XVIII столітті?
4. Що нового з'явилося в українських містах у XVIII столітті?
5. Як ви розумієте вислів: «Населення міст було "строкатим", багатомовним і різнокультурним»?
6. На основі уривку з сучасного краєзнавчого дослідження «Історія Миколаєва» про заснування цього міста поясніть, чому населення міст було дуже різноманітним.

Першими жителями міста стали [...] матроси і майстри, які будували кораблі і Адміралтейство. Їх тисячами пішки приганяли в місто з центральної Росії. Кого тільки тут не було! Наприклад, з Галича і Костроми прибули теслі, числом більше тисячі... Переводили до Миколаєва [...] селян з центральної України

і Білорусії. До них додавалися всілякі «безпачпортні» волоцюги, селяни-втікачі і солдати [...] взагалі всі, хто бажав оселитися в місті, отримували таке право.

1. Серед українців є чимало людей, прізвища яких пов'язані з діяльністю їхніх предків: Кушнір — Кушнірчук, Бондар, Тесленко, Слюсарчук, Коваленко — Ковальчук, Кравець, Писаренко, Швець, Козаков і т. п. Поясни, чим займалися носії цих прізвищ у минулому? З містом чи селом були пов'язані ці люди?
2. За допомогою ключових слів *ратуша, фруктові садки, глиняна хата, кам'яні будинки, ярмарок, купці, ремісники, селянське господарство, фабрика* складіть розповідь про життя в селі чи у місті.
3. Використовуючи матеріал уроку, свої власні спогади або будь-які доступні історичні джерела, уявіть собі місто або село в минулому та намалюйте міський або сільський пейзаж того часу чи опишіть свої уявлення у вигляді невеликого усного твору, починаючи зі слів: «Ось я стою... Навколо мене...»

Історична мозаїка

На ринковій площі одного з французького міст встановлено пам'ятник аптекареві *Антуану Пармантьє* (1737–1813). Завдяки його завзятій пропаганді французи розпочали масово вирощувати картоплю для їжі. Доти нею лише годували свиней. А пруський король *Фрідріх Великий* (1712–1786) іще раніше оголосив вирощування і споживання картоплі національним обов'язком німців.

Російська цариця *Катерина II*, німкеня за походженням, наказала забезпечити усі губернії «земляними яблуками на розплід». Для цієї справи відвели найліпші землі в Росії. Проте селянам не пояснили, як правильно вирощувати і споживати коренеплід. Тому люди часто труїлися зеленими плодами, які зростають на бадиллі картоплі після її цвітіння.

В Україні картоплю спочатку впровадили німецькі колоністи на Півдні — на колишніх запорозьких землях. Саме слово «картопля» — перекручене німецьке «картофель».

Допоки картопля не прижилася, в Україні її називали «чортовим яблуком», «земляною грушею», «ріпою диявола». Коли ж картопля, завдяки свої високій у порівнянні з зерновими культурами врожайності, стала «другим хлібом», про її походження почали поширюватися легенди, оповідки й приказки.

§ 16. ЯК ВІДКРИТТЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СПРИЯЛО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. Що таке університет.
2. Завдяки кому розпочалася діяльність Харківського університету.
3. У чому значення діяльності Харківського університету.

Як ви розумієте поняття «освіта»? Які споріднені слова ви можете назвати?

1. ЩО ТАКЕ УНІВЕРСИТЕТ

Поставте однокласникам одне-два запитання щодо змісту кожного абзацу тексту.

Суспільство в усі часи потребувало освічених людей, котрі не лише вміли б читати й писати, лічити та правильно висловлюватися, а й мали б певні професійні знання й уміння. У XI столітті в Європі зростає попит на високоосвічених людей, адже стрімко розвиваються міста — осередки ремесел. Підготовку лікарів, правників, священників, бухгалтерів мали здійснювати **університети**, у яких вчили тих, хто вже умів читати і писати.

Університет (з латинської — «сукупність, спільнота») — вищий навчальний заклад, до спільноти якого належать студенти та викладачі.

Перший університет було відкрито в італійському місті Болонья. Згодом університети почали з'являтися майже в кожному великому європейському місті. Упродовж кількох століть найголовнішими предметами тут були: арифметика, геометрія, астрономія та музика, а також граматики, риторика¹ і логіка².

¹ *Риторика* (з грецької — «промовляти») — красномовство, вміння переконливо виступати перед людьми.

² *Логіка* (з грецької — «проба») — галузь знань, що вчить правильно міркувати, знаходити смисл та розуміння речей і явищ.

В університетах вчилися різні за віком та походженням люди. В одному класі могли сидіти поруч і 15-річний юнак, і дорослий чоловік. Університетських викладачів та студентів було видно здалеку: вони вирізнялися з-поміж інших городян довгими чорними плащами-мантиями та спеціальними шапочками або беретами.

На основі зображень опишіть, як виглядали студенти та як відбувалося навчання.

Навчання у перших європейських університетах
(середньовічні мініатюри)

2. ЗАВДЯКИ КОМУ РОЗПОЧАЛАСЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Чиє ім'я присвоєно Харківському університету і чому?

На початку XIX століття на українських землях не було університету, де могли б навчатися українці.

Відкриття першого університету Наддніпрянської України відбулося завдяки **Василію Назаровичу Каразіну**. Він народився на Слобожанщині (Харківщина). Його батько був офіцером, а мати походила з козацького роду. Глибоко освічена людина, Василь Каразін мав ґрунтові знання з хімії, агрономії, ботаніки, літератури та багатьох інших наук. З юності він вірив, що лише освіта народу може допомогти суспільству розвиватися. Перебуваючи у Санкт-Петербурзі, Василь Каразін звернувся до російського царя з листом, де пропонував створювати університети, які підготують для країни освічених людей.

По поверненню на Харківщину Василь Каразін плідно працював над проектом відкриття університету в рідному місті. Він зізнався: «Ця думка захоплює усю мою душу». Земляки підтримали Василя Каразіна у цій нелегкій справі, згодом на їхні пожертви розпочалося спорудження будівлі вищого навчального закладу.

1805 року перший університет на території Наддніпрянської України відчинив двері для студентів. У рік відкриття Харківського університету на факультетах навчалось 57 студентів, а за тридцять років, у 1835-му, — 263.

З ініціативи Василя Каразіна в університеті було створено товариство, яке мало б поширити серед українців досягнення науки та техніки. Стараннями Василя Назаровича було закладено університетський ботанічний сад, започатковано першу сільську школу на Слобожанщині. За його безпосередньої участі було винайдено нові види сільськогосподарських культур. У збудованій лабораторії вчений-винахідник проводив досліді з виготовлення хімічних добрив, також він працював над створенням лікарських препаратів, винайденням різних способів консервування м'яса та овочів. Василь Каразін навчився виготовляти цемент та спроектував систему парового опалення будинків, подібну до тієї, якою ми користуємося сьогодні. Василя Каразіна було обрано почесним і дійсним членом семи наукових товариств.

Розгляньте меморіальну дошку, що розміщена на стіні Харківського університету. Наведіть два-три міркування на користь присвоєння Харківському університету імені Василя Назаровича Каразіна.

3. У ЧОМУ ЗНАЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Працюючи з матеріалом пункту параграфу, випишіть назви наукових напрямів, які розвивалися в Харківському університеті.

Упродовж ХІХ століття у Харківському університеті діяли чотири факультети: фізико-математичний, медичний, юридичний та історико-філологічний. На всіх цих факультетах працювали дослідники природи, історії, мови та побуту українського народу. Університетські «Український вісник», «Український журнал», «Харківський тижневик» — перші періодичні видання на українських землях тих часів. При університеті діяли український театр, різноманітні наукові товариства.

Окрім ботанічного саду, астрономічної обсерваторії¹ та бібліотеки, заснованих іще Каразіним, університет прославився зоологічним кабінетом, що згодом став Музеем природи, та ветеринарною школою, яка з часом «переросла» в інститут.

Всесвітньому визнанню університет завдячує своїм викладачам і випускникам.

**Михайло
Остроградський.**
Випускник університету,
відомий математик

**Петро Гулак-
Артемівський.**
Викладач і ректор універ-
ситету, відомий філолог,
письменник

Ілля Мечников.
Випускник університету,
всесвітньо відомий
учений-мікробіолог

¹ **Обсерваторія** (з латинської мови — «спостерігати») — спеціально створене приміщення для споглядання за зірками та спостереження за природою.

Ознайомтеся з думкою відомого українського діяча Миколи Міхновського про те, як змінилися форми боротьби українців. До чого це призвело?

Країну цю — колишнє Дике поле, оселили й культивували предки. З шаблею в одній руці, з чепігою в другій — зміцнили вони своє опанування цією землею. Їх енергією повстав Харків. Як змінилися способи боротьби, то й предки наші змінили шаблю на перо, а тоді Харків зробився осередком розумового життя й українського культурного руху... З початку XIX віку Харків був огнищем українства.

З часопису «Сніп», 1912 р.

Перевірте себе

1. Що таке університет?
 2. Що вивчали в перших університетах?
 3. Коли і де було відкрито перший університет Наддніпрянської України?
 4. Хто такий Василь Каразін?
5. Чому саме з розвитком міст у Європі з'являються перші університети?
6. Як ви розумієте висловлювання Василя Каразіна: «Блаженний вже сто-кратно, якщо випадок дав можливість зробити бодай найменше добро люб'язній моїй Україні»?

1. Позначте на лінії часу дату відкриття Харківського університету.
2. Випишіть у зошит назви наук, які розвивались у Харківському університеті.
3. Дізнайтеся, хто з вашої родини (близького оточення) вчився в університеті або іншому вищому навчальному закладі. З'ясуйте його назву та факультет, який закінчили члени вашої родини. Розпитайте дорослих про вплив освіти на їхнє життя.
4. Оберіть 1–2 відомі в Україні університети (наприклад, Львівський національний, історія якого сягає XVII століття). Імена яких видатних осіб звучать у їхніх назвах? Які професії здобувають студенти в цих навчальних закладах?

Історична мозаїка

Один з найстаріших і найвідоміших університетів Європи і світу, що у столиці Франції — Парижі, називається **Сорбонна**. На початку XIII століття в Парижі вже діяв університет, у якому викладали відомі на той час вчені. Багато юнаків з різних країн Європи, різних національностей і станів навчалися тут. У середині XIII столітті Робер де Сорбон, духівник короля Людовика IX Святого, заснував при університеті колеж для дітей з бідних сімей. Поступово навколо колежу об'єдналися різні навчальні заклади, а назва Сорбонна поширилася на весь університет.

§ 17. ЯКІ ПОДІЇ НАЗИВАЮТЬ УКРАЇНСЬКОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ

1. Чому розпочалася революція в Україні.
2. Як розгорталися події Української революції.
3. Як зберігається Українська революція у пам'яті народу.

Як ви думаєте, що може спонукати багатьох людей одночасно прагнути змін?

1. ЧОМУ РОЗПОЧАЛАСЯ РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ

Випишіть із тексту нові поняття. Складіть речення з кожним із них. Поясніть, чому розпочалася Українська революція.

«**Революція**» має латинське походження, означає «поворот, зміни». Дослідники революцій завжди прагнуть зрозуміти, чому в певні періоди часу велика кількість людей збурюється, вимагаючи докорінних змін у своєму житті, та підіймається на боротьбу. Однією з найвизначніших подій в історії України ХХ століття вчені вважають **Українську революцію 1917–1920 років**.

Якими ж були причини революції?

Революції передувала *Перша світова війна (1914–1918)*. У цій війні українці воювали у складі двох ворогуючих армій — російської та австро-угорської, оскільки у той час українські землі були розділені між Російською та Австро-Угорською державами. Війна супроводжувалася загибеллю і каліцтвом мільйонів солдат, руйнуванням міст і сіл, зокрема і на території України. Оскільки селяни воювали на фронті, обробляти землю було нікому. У містах і селах почався голод. Робітників також призвали в армію. Тому чимало заводів і фабрик зупинилося, а отже і зросло безробіття. Багато міст залишилося без опалення та електрики. Не курсував громадський транспорт, більшість магазинів зачинилося, а гроші втратили свою вартість, оскільки ціни на продукти харчування зросли у кілька разів.

Страждання, відчай і зневіра змусили населення країни протестувати проти чинної влади. Люди вимагали припинення війни, повернення країни до мирного життя, заміни одноосібної влади царя на владу представників народу — тобто проголошення **республіки** та рівноправ'я усіх громадян.

Республіка (з латинської — «спільна справа») — держава, в якій влада належить представникам народу, обраним на певний час.

Що зображено на фотографії? Що може об'єднувати таку велику кількість людей? Чого вони можуть вимагати?

Софійська площа в Києві. Початок березня 1917 р.

Прочитайте вірш «На майдані коло церкви...» Поясніть, як у поезії пов'язані слова «революція» і «воля»? Який настрій створює автор?

На майдані коло церкви
революція гуде.
— Хай чабан — усі гукнули, —
за отамана буде!
Прощавайте, ждіте волі, —
гей, на коні, всі у путь!
Закипіло, зашуміло —
тільки прапори цвітуть...

Павло Тичина, 1918 р.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ПОДІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Знайдіть у тексті імена історичних діячів та дати історичних подій, пов'язаних з перебігом Української революції.

На початку 1917 року розпочалася революція в Росії. В Україні люди також прагнули революційних перетворень. Із цією метою в березні 1917 року в Києві було створено *Українську Центральну Раду (УЦР)* на чолі з Михайлом Грушевським.

На початку революції населення сподівалося на вихід України з війни. Селяни мріяли отримати землю, яка донині була власністю панів. Робітники прагнули встановлення 8-годинного робочого дня, справедливої оплати праці та поліпшення умов життя. Населення воліло жити у країні зі справедливими законами, де кожен мав би право навчатись українською мовою, видавати україномовні книжки та газети, самостійно вирішувати питання національного життя.

Розв'язання цих проблем різні сили в Україні бачили по-різному. Українська Центральна Рада сподівалася вирішити їх мирним шляхом. У своїх документах — універсалах, вона проголосила спочатку *автономію* України у складі Росії, а згодом і незалежність Української Народної Республіки (УНР).

Автономія (з грецької — «власний закон») — самоврядування, право на самостійний розвиток.

Які слова цього документа, на вашу думку, відображають суспільні прагнення українців? Чому ви так думаєте?

З IV Універсала УЦР від 9 січня 1918 року

...Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, не від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Із різних причин Центральна Рада не змогла вирішити більшість питань, що стояли перед нею. Невдача щодо цього спіткала і наступників УЦР: Українську державу на чолі з гетьманом *Павлом Скоропадським* та Українську Народну Республіку з очільниками *Володимиром Винниченком* та *Симоном Петлюрою*.

Революційні події охопили і землі України, що були частиною Австро-Угорщини. Там у листопаді 1918 року було проголошено

Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) на чолі з *Євгеном Петрушевичем*.

Визначною подією революції стало об'єднання двох Українських республік — УНР і ЗУНР. Акт Злуки було проголошено на Софійському майдані у Києві 22 січня 1919 року. Цю подію ми відзначаємо як День соборності України.

Знайдіть у проекті герба та в документі свідчення, що підкреслюють ідею об'єднання українських земель. З якою метою вони об'єднувалися?

З Акту Злуки

...Однині воедино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка.

Проект герба ЗУНР з девізом «ВОЛЯ. ЗЛАГОДА. ДОБРО»

Більшовикі бачили майбутнє України по-іншому. Для них головним завданням було повернути на свій бік робітників і найбідніших селян. Саме за їх підтримки більшовики прийшли до влади в Україні. Перший більшовицький радянський уряд був створений у м. Харкові у грудні 1917 року. У 1919 році була утверджена Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). У 1922 році УСРР увійшла до складу новоствореної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Кілька років революції та постійної боротьби знесли люде́й. Звичним явищем тоді у суспільстві стали пограбування, підпали будинків, насильство, постійні військові дії. Жодна армія не мала влади над усією територією. Мирне населення страждало від

Більшовикі (від слова «більше») — назва політичної партії на чолі з Володимиром Леніном (Ульяновим).

непевності та відсутності управління. Змучена країна прагнула припинення воєнних дій та переходу до мирного життя.

Які події революції відображено на фотографіях?

1. Будинок Педагогічного музею в м. Києві, у якому засідала Центральна Рада (нині — Київський міський будинок вчителя)

2. Лідери Української революції під час мітингу на Софійській площі у м. Києві

3. Газетна шпальта з текстом Четвертого універсалу УНР

4. Більшовицька міліція на вулицях революційного Києва

3. ЯК ЗБЕРІГАЄТЬСЯ УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ У ПАМ'ЯТІ НАРОДУ

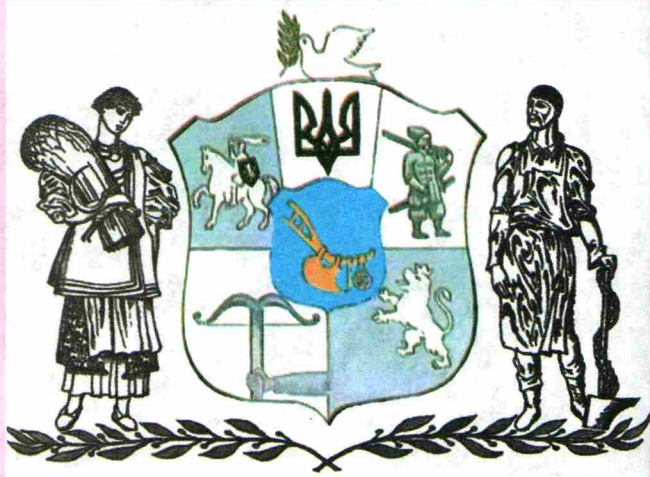
Порівняно з дореволюційним часом Україна наприкінці 1920 року була вже іншою країною: змінилися влада, кордони та й саме суспільство.

Незважаючи на те, що українцям не вдалося відстояти незалежну державу, революційна боротьба в Україні вплинула на наступні покоління українців.

Порівняйте проекти Державного герба та Державної печатки, створені художником на прохання Центральної Ради у 1917–1918 роках, із сучасними символами України. Про що свідчить збіг у державній символіці часів Української революції та періоду незалежності?

З проекту
Державного герба.
1917–1918 рр.

Проект Державної печатки часів
Української революції

Спогади про Українську революцію та прагнення самостійності зберігаються у пам'яті поколінь: у літературно-мистецьких творах, назвах вулиць і площ, у пам'ятниках і символах нашої держави.

Чому в сучасних містах є пам'ятники, присвячені діячам революції в Україні 1917–1921 років?

1. Пам'ятник голові Центральної Ради Михайлу Грушевському в м. Львові. 1994 р.
2. Пам'ятник голові Генерального Секретаріату першого українського уряду ЦР Володимирі Винниченку в м. Кіровограді. 2010 р.
3. Погруддя президента ЗУНР Євгена Петрушевича в м. Буськ, Львівська обл. 2008 р.
4. Пам'ятник членові перших радянських урядів в Україні Федору Артему (Сергееву) у м. Донецьку. 1967 р.

Перевірте себе

1. Що таке революція?
 2. Чого прагнуло населення України під час революції?
 3. Коли було проголошено незалежність УНР та Злука УНР і ЗУНР?
 4. Під якою назвою Україна увійшла до складу СРСР?
5. Які уряди здійснювали революційні перетворення в Україні у 1917–1920-х роках?
 6. Якими виявилися для населення України 1917–1920-ті роки? У чому полягали найбільші труднощі?

1. Як сьогодні зберігається пам'ять про події революції?
2. Уявіть себе мешканцями України у 1917–1920-х років. Про що ви могли б прочитати у газетах того часу? Придумайте кілька заголовків уявних статей про події в Україні за часів революції.
3. Дізнайтеся, чи є у вашому населеному пункті пам'ятники або назви, пов'язані з Українською революцією.

§ 18. ЧОМУ ВІЙНА ЗАЛИШАЄТЬСЯ В ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. Які події називаємо Другою світовою та Великою Вітчизняною війнами.
2. Якою була доля солдат у війні.
3. Як війна змінила життя людей.

Що ви вже знаєте про події, які називаються Другою світовою та Великою Вітчизняною війнами?

1. ЯКІ ПОДІЇ НАЗИВАЄМО ДРУГОЮ СВІТОВОЮ ТА ВЕЛИКОЮ ВІТЧИЗНЯНОЮ ВІЙНАМИ

Знайдіть у тексті нову для вас інформацію про війни в історії людства.

Війни, переможні битви та поразки супроводжували людство від самого початку його історії. Серед найбільш жахливих та кровопролитних були дві світові війни ХХ століття.

Друга світова війна тривала упродовж 1939–1945 років. Світовою її назвали тому, що вона вплинула на життя людей більшості країн світу. Кількість загиблих, поранених і тих, хто зник безвісти під час цієї війни, переважає усі жертви війн попередніх століть.

Друга світова війна була розпочата нападом нацистської¹ Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року. У 1939–1941 роках Німеччина та її союзники захопили територію більшості країн

¹ *Нацисти* (від німецького скорочення — «наці») — члени партії в Німеччині та їхні послідовники, які підтримували Гітлера і вважали, що німецький народ на відміну від інших належить до вищої раси.

Європи, зокрема Франції, Норвегії, Голландії, Греції та Югославії. Війна на суші, на морі й у повітрі відбувалася не лише на європейському чи радянському фронтах, а й зачепила країни і народи Північної Африки та Азії. Ця 6-літня війна так чи інакше торкнулася 80 % населення 61 країни світу. З літа 1941 року основні воєнні дії велися на території СРСР. Задля боротьби з Німеччиною та її союзниками було створено антигітлерівську *коаліцію*, у якій провідну роль відіграли СРСР, США, Велика Британія та Франція. Об'єднаними зусиллями всіх країн вдалося здобути перемогу в цій війні.

Війна змінила долю всього населення українських земель. З початком війни, у 1939–1940 роках, західноукраїнські землі, що перебували у складі Польщі та Румунії, були приєднані до СРСР. Для українців Галичини і Північної Буковини входження західноукраїнських земель до Української Радянської Соціалістичної Республіки мало і позитивні, і негативні наслідки.

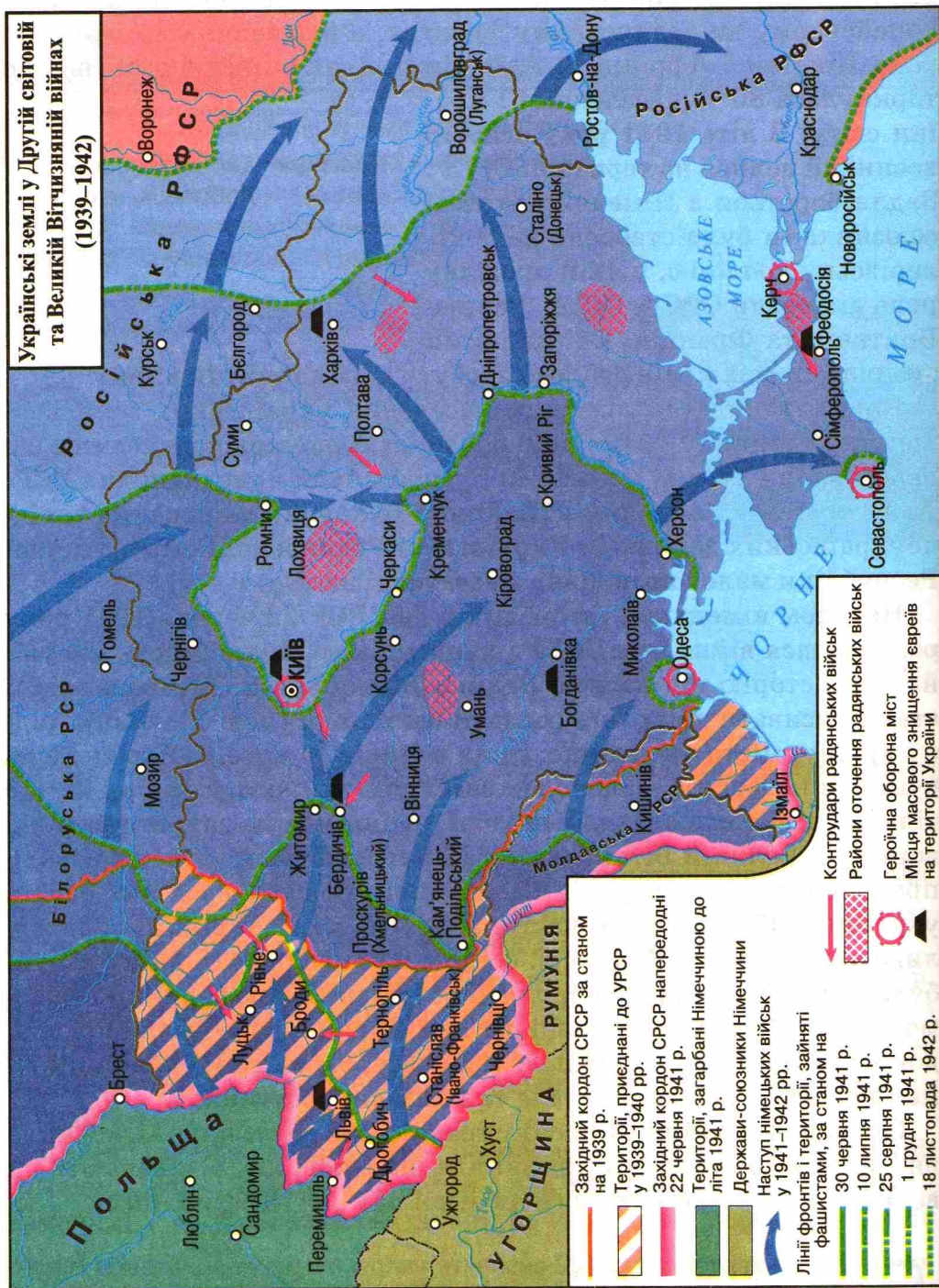
Нападом німецьких загарбників на СРСР 22 червня 1941 року розпочалася війна між СРСР і нацистською Німеччиною, що увійшла в історію під назвою *Велика Вітчизняна*. Вітчизняною її стали називати тому, що солдати захищали свою Вітчизну: рідну країну, місто чи селище, своїх родичів та друзів. Навіть перебуваючи на фронті, далеко від своєї домівки, солдати вірили, що тільки спільними зусиллями усієї країни можна захиститися від ворога. У Великій Вітчизняній та Другій світовій війнах воювали представники усіх народів Радянського Союзу, серед них багато українців. Ця війна, як частина Другої світової війни, справедливо називається і Великою, оскільки тривала 1418 днів і ночей, була жорстокою та кровопролитною, відзначеною великим героїзмом і мужністю людей. Різні регіони України перебували під владою страшного ворога різні періоди часу, однак всім українцям війна завдала страждань і стала тяжким випробуванням.

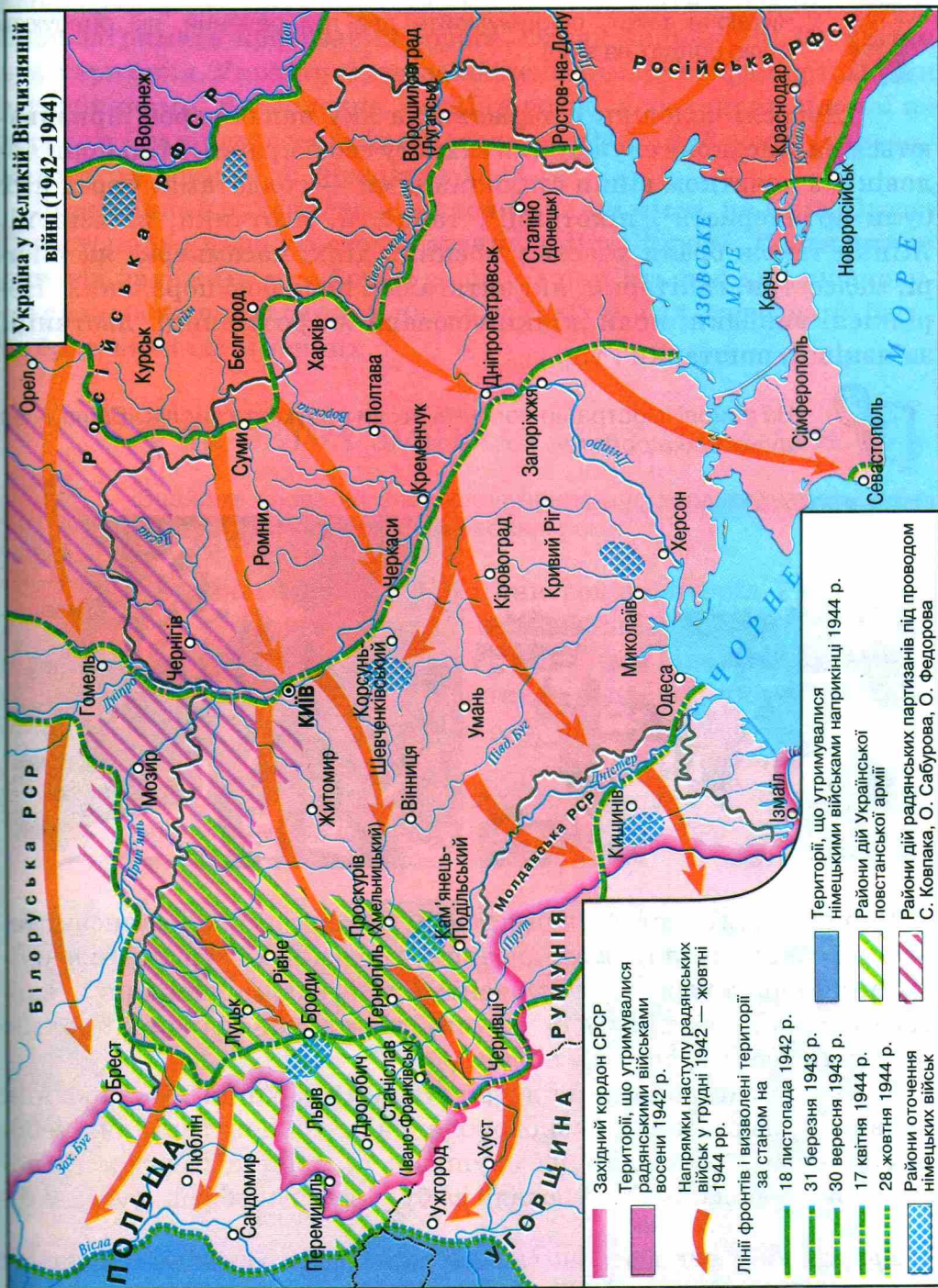
Завершення війни в Європі у травні 1945 року, коли Німеччина визнала свою поразку і припинила військові дії, відзначають як велике Свято Перемоги та скорботної пам'яті за загиблими.

Коаліція (з латинської — «союз») — добровільне об'єднання кількох людей, держав задля досягнення спільної мети.

За картою на с. 122 визначте напрямки руху нацистської Німеччини у перший період війни. За картою на с. 123 — звільнення України від фашистських загарбників.

2. ЯКОЮ БУЛА ДОЛЯ СОЛДАТ У ВІЙНИ

Читаючи текст, сформулюйте два-три речення, які описують долю солдат на війні.

Дорослі чоловіки в державі, на яку напав ворог, призиваються на військову службу для захисту своєї країни. Мільйони чоловіків з початком війни стали бійцями — солдатами. Серед них були артилерісти¹, піхотінці², танкісти, льотчики, зв'язківці. Жінки також брали участь у воєнних діях, насамперед як лікарі, медсестри, санітарки, які витягали з поля бою поранених. Нерідкісні випадки, коли жінки воювали як розвідниці, льотчиці, зв'язківці, поштарки і т.д.

На основі ілюстрацій поясніть, як ви розумієте вислів «Війна — це дуже тяжка робота».

Перші місяці наступу нацистської Німеччини на радянські території ознаменувалися величезними людськими втратами: неочікуваний напад ворогу, розгубленість та невдалі рішення військового керівництва призвели до того, що тисячі офіцерів і солдат загинули або потрапили у полон.

Німецькі загарбники не дотримувалися жодних міжнародних правил — радянські військовополонені у концентраційних таборах зазнавали неймовірних знущань: їх морили голодом, непосильною працею, розстрілювали за будь-яку спробу опору.

¹ *Артилерія* — вид зброї, що складається з різного виду гармат; також рід військ, що користується такою зброєю.

² *Піхота* (від слова — «пішки») — сухопутні війська, що здатні самостійно завойовувати територію супротивника й утримувати її.

Незважаючи на важкі втрати, Радянська армія знаходила сили обороняти багато міст по кілька місяців. Солдати щосили намагалися затримати просування ворога. Однак наприкінці 1942 року вся територія України була захоплена німецько-фашистськими загарбниками. Визволення України розпочалося після відомої на весь світ Сталінградської битви (взимку 1942/1943 року) і тривало майже два роки — до 28 жовтня 1944-го.

За героїчний подвиг своїх захисників такі міста, як Київ, Одеса, Севастополь і Керч удостоєно звання «Місто-герой». Слава визволителів належить мільйонам солдат, і пам'ять про них ушановується щороку покладанням квітів до їхніх могил, серед яких багато братських і безіменних.

3. ЯК ВІЙНА ЗМІНИЛА ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ

Знайдіть слова чи словосполучення, що характеризують зміни в житті різних груп людей у воєнні роки.

У роки Великої Вітчизняної війни вся територія Радянської України була захоплена, тобто окупована нацистською Німеччиною. Нацисти вважали, що українці, росіяни, білоруси, євреї, цигани та інші народи є менш вартісними, неповноцінними, тому не мають права на життя, хіба що як раби.

Які почуття викликають у вас фотографії дітей часів війни? Що ці знімки додають до вашого «розуміння» війни?

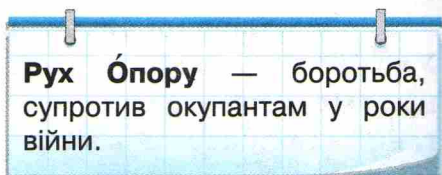
Юнаків і дівчат забирали на примусові роботи до Німеччини, де їх називали «остарбайтерами», тобто робітниками зі Сходу. Селян змушували виготовляти продовольство для німецької армії. Нацистська влада обмежила пересування людей з одного населеного пункту в інший, запровадила картки на продукти харчування. Мільйони людей гинули від навмисно спричиненого голоду. За найменший опір жителів міст і сіл масово розстрілювали. Села спалювали, нерідко разом із мешканцями.

Окрема доля спіткала євреїв. Незалежно від віку та соціального становища, більшість з них були розстріляні або заморені в гетто¹ чи концтаборах. Масове вбивство євреїв Європи у роки Другої світової війни отримало назву *Голокост*. Символом Голокосту в Україні є урочище Бабин Яр у Києві, де вороги розстріляли понад сто тисяч євреїв — дорослих і дітей. Окрім цього, Бабин Яр став спільною могилою і для військовополонених, і для українських громадських діячів та ін. Свої «бабині яри» були в кожній області України.

Неймовірне бажання дати відсіч загарбникам привело частину людей у *рух Опору*. На більшій частині окупованих територій України діяли радянські партизанські заго-ни. Партизани підривали залізницю, мости, техніку ворога, перешкоджали вивезенню молоді на примусові роботи.

Наприкінці 1942 року на території Волині і Галичини утворилися заго-ни Української повстанської армії (УПА), яка також брала активну участь у русі Опору. Діяльність радянських партизан та учасників УПА і досі оцінюють по-різному.

Українці під час війни опинилися в різних життєвих обставинах. Чимало з них разом із заводами виїхали на Схід і там тяжкою працею здобували перемогу. Пліч-о-пліч здобували перемогу над ворогом на фронті і в тилу представники різних народів, дорослі і діти, жінки і чоловіки.

Поверніться до карти на с. 123. Визначте райони дій партизанських загонів та Української повстанської армії.

¹ *Гетто* — відокремлена частина міста, в яку під час війни примусово відселяли єврейське населення Європи, зокрема і в Україні.

Десятки і сотні невідомих нам сьогодні людей допомагали одне одному, виявляли героїзм не лише на полі бою, а й у порятунку дорослих і дітей від розстрілів, голодної смерті та іншого жахіття війни. Ціна перемоги для всіх була надзвичайно високою.

На основі наведених даних доведіть, що війна є найтяжким випробовуванням для країни.

Втрати українців у Другій світовій війні

- У війні загинув кожен п'ятий українець чи українка — всього близько 8 мільйонів людей.
- Серед фронтовиків уціліло тільки 3 % від загальної кількості.
- На роботу до Німеччини було примусово вивезено 2 мільйони осіб, які стали остарбайтерами (працівниками зі Сходу).
- Зруйновано близько 700 міст і понад 28 тисяч сіл. Без житла залишилося близько 10 мільйонів громадян УРСР.
- Знищено 16,5 тисяч промислових підприємств, 18 тисяч лікувальних установ, 33 тисячі шкіл та інших навчальних закладів.

Сьогодні всіх нас має об'єднати розуміння того, що війна є найжахливішим явищем в історії людства. Ми повинні пам'ятати всіх, хто загинув або постраждав, усіх, хто здобував перемогу своєю працею, та тих, хто зберіг людяність у нелюдських умовах.

Перевірте себе

1. Які події ми називаємо Великою Вітчизняною війною?
2. Позначте на лінії часу тривалість Другої світової війни.
3. Які міста удостоєно звання «Місто-герой»?
4. Чому частина могил солдатів є безіменними чи братськими?
5. Які два напрямки руху Опору існували в Україні під час війни?
5. Чому спогади про війну і досі зберігаються у пам'яті багатьох українців?

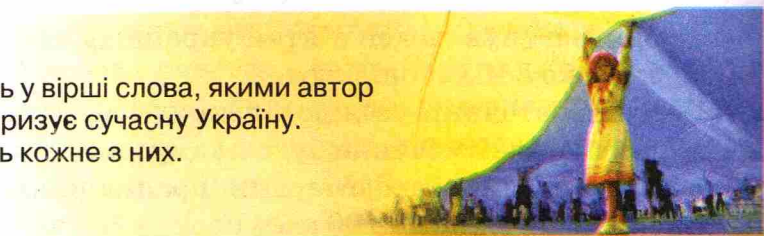
1. Випишіть кілька ключових слів чи словосполучень, які можуть допомогти скласти розповідь про долю мирного населення під час війни.
2. Дізнайтеся у своїх рідних, хто з вашої сім'ї брав участь у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах. Як саме родичі пов'язані з війною? Чи є в сім'ї військові відзнаки чи інші історичні джерела того періоду?

§ 19. КОЛИ І ЯК УТВОРИЛАСЯ СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА

1. Що таке державна незалежність.
2. Як розпочалась історія незалежної України.
3. Як громадяни України шанують державну незалежність.

Знайдіть у вірші слова, якими автор характеризує сучасну Україну. Поясніть кожне з них.

* * *

Незалежна Україна,
Суверенна та єдина —
Рівноправна для народу,
Що на Заході і Сході.
Південь, Північ, Захід, Схід —
Полум'я палке та лід,
Поєднається навколо
В українське славне коло,
Братство, людяність, красу
Заплете в одну косу,
Матір рідна Україна,
Благодатна та єдина...

Райса Грішина

1. ЩО ТАКЕ ДЕРЖАВНА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Читаючи текст, поясніть, що таке незалежна держава.

Бути вільним, незалежним — одна з основних потреб людини. Адже *незалéжність* — це можливість ухвалювати самостійні рішення без зовнішніх вказівок та наказів.

Незалежність держави для її народу так само важлива, як і свобода й незалежність кожної людини зокрема. Жити у самостійній

державі — означає бути господарями у своїй країні, своєї землі, багатств, своєї долі. Це можливість мати власні кордони і владу, що підтримує права людини, мову, освіту та культуру. Незалежність дає відчуття свободи, яке необхідне людині і народові для побудови власного майбутнього. Справжня незалежність — це право самих громадян визначати, як їм жити.

Історія різних країн пов'язана із прагненням створити та зміцнити свою державу. Наприклад, більшість європейських країн у різні історичні періоди протягом тривалого часу виборювали власну державну незалежність.

Однак державна незалежність не тільки дає, а й потребує зусиль усіх громадян для розквіту власної держави.

Попри розмаїття країн, що існують у світі, всі незалежні держави мають спільні ознаки.

Ознайомтеся з ознаками незалежної держави та поясніть, що вони означають та в чому їхня важливість.

2. ЯК РОЗПОЧАЛАСЬ ІСТОРІЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Як було проголошено незалежність України?

Протягом багатьох століть українці мріяли про незалежну державу. У середині 1980-х років ХХ століття розпочався новий етап боротьби українського народу за незалежність.

24 серпня 1991 року *Верховна Рада* України прийняла Акт¹ проголошення незалежності України. Цей документ припинив існування Української Радянської Соціалістичної Республіки і проголосив створення незалежної держави — України. День прийняття цього Акту є національним святом.

Верховна Рада — найвищий орган законодавчої влади в Україні.

Прочитайте уривок з офіційного документа. Які ключові слова, пов'язані з українською державою, ви можете виділити?

А К Т ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

— продовжуючи тисячолітню традицію державотворення на Україні,

— виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

— здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто **проголошує незалежність України** та створення самостійної української держави — **УКРАЇНИ**. Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

24 серпня 1991 року

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Щоб упевнитись у підтримці населення, Верховна Рада України закликала всіх громадян підтвердити своє рішення голосуванням — 1 грудня 1991 року під час *референдуму* за незалежність України

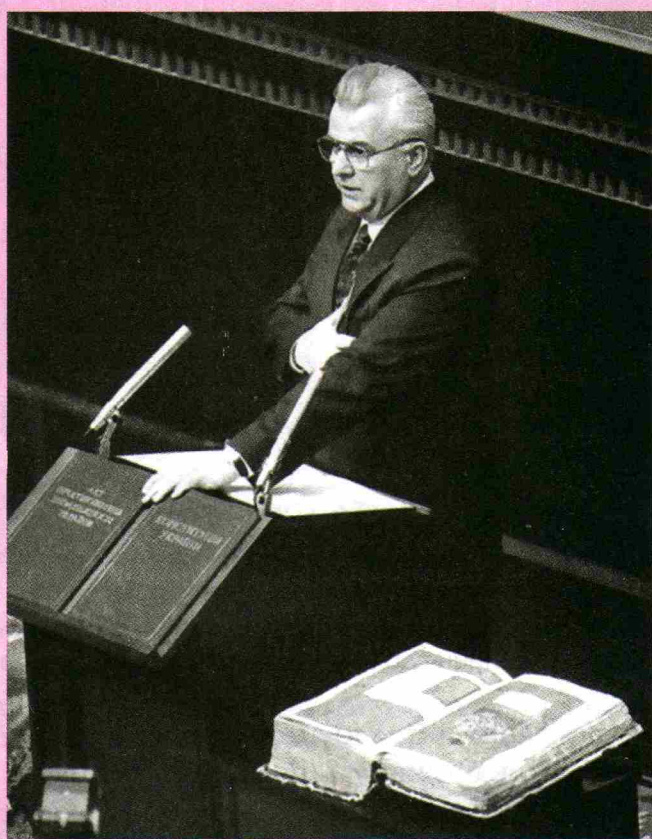
Референдум — всенародне опитування.

¹ *Акт* (з латинської — «дія») — документ державного суспільного значення, який вводить в дію певні рішення.

висловилося понад 90 % опитуваних. Того самого дня наш народ обрав главу держави — **Президента України**. Ним став **Леонід Кравчук**. Результати референдуму продемонстрували, що український народ прагне мати власну самостійну державу.

Де відбувається присяга обраного Президента України? Який настрій, на вашу думку, відтворює це фото?

Присяга першого Президента України
Леоніда Кравчука у Верховній Раді

Протягом кількох наступних місяців незалежність України була визнана не лише її найближчими сусідами, а й усім світовим співтовариством. Проголошення незалежності України відкрило нову сторінку в її історії.

За п'ять років після здобуття незалежності 28 червня 1996 року Верховна Рада України утвердила **Конституцію України**. Конституція — Основний закон держави, що описує державний устрій, встановлює права та обов'язки громадян.

Прочитайте статтю 20 Конституції. Назвіть державні символи України. Опишіть за текстом Конституції: а) Державний герб; б) Державний прапор; в) Державний гімн.

Конституція України (прийнята 28 червня 1996 р.)

Стаття 20.

Державними символами України є Державний прапор України, Державний герб України і Державний гімн України.

Державний прапор України — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Головним елементом великого Державного герба України є Знак княжої держави Володимира Великого (малий Державний герб України).

Державний гімн України — національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом...

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом...

Столицею України є місто Київ.

3. ЯК ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ ШАНУЮТЬ ДЕРЖАВНУ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

На основі тексту і фотографій поясніть, хто такі громадяни України та їхнє ставлення до святкування незалежності нашої держави.

Традиційно на території України мешкали різні народи, й сьогодні в нашій державі живуть понад 100 великих і малих (до 1000 представників) народів, яких поєднує одна батьківщина. Усі разом ми є громадянами нашої держави, любимо її та бажаємо їй процвітання. Прикладом єдності громадян є щорічне святкування 24 серпня Дня незалежності України.

Упродовж 20 років незалежності Україна переживала як світлі, так і похмурі дні. Сьогодні ми пишаємося досягненнями відомих співвітчизників: учених, винахідників, космонавтів, письменників і художників, спортсменів і співаків і т. д. Не менш вагомий внесок в історію нашої держави здійснюють пересічні громадяни, які своєю працею і натхненням наближають українську мрію про сильну, демократичну, незалежну економічно і багату духовно країну.

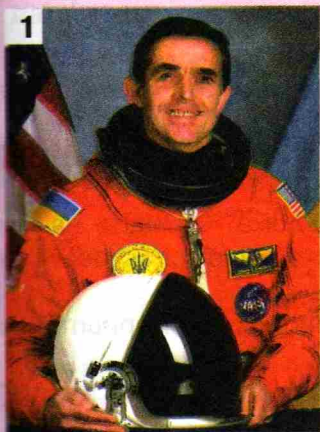
Поміркуйте, чому подані фотографії є свідченням поваги людей до незалежності власної держави.

Святування Дня незалежності України в м. Одесі, с. Гусятин Тернопільської обл., м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл.

Розгляньте фотографії на цій та наступній сторінках. Які події з історії незалежної України прославили у світі нашу державу і народ?

3 **Леонід Каденюк.** Перший космонавт незалежної України, учасник космічного польоту у 1997 році.

2. Український літак «Мрія» у 2009 році визнано найбільшим у світі (*Книга рекордів Гіннеса*)

3. **Яна Клочкова.** Олімпійська чемпіонка з плавання — здобула 4 золоті та 1 срібну медалі у Сідней (Австралія) у 2000 році.

4. Український і польський талісмани чемпіонату Європи з футболу (2012 р.)

5. **Анастасія Петрик.** Переможниця міжнародного пісенного конкурсу «Євробачення (діти)» (2012 р.)

Перевірте себе

1. Яка держава є незалежною?
2. Коли було проголошено державну незалежність України?
3. Який орган влади прийняв Акт проголошення державної незалежності України?
4. Які державні символи нашої держави?
5. Чому наявність власних грошей та збройних сил є ознакою незалежності держав?
6. Як досягнення громадян допомагають у розбудові власної держави?

1. Роздивіться грошові купюри у себе вдома. Знайдіть на них ознаки державної незалежності та історичної спадкоємності Української держави.
2. Придумайте та намалюйте поштову листівку для привітань зі Святом незалежності нашої держави.
3. Кого із наших сучасників — відомих людей України, ви знаєте? Чим вони прославили нашу державу?

§ 20. Практичне заняття ПРО КОГО І ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ ІСТОРІЯ РІДНОГО КРАЮ

1. Як дослідити історію рідного краю.
2. З якими історичними діячами та подіями пов'язана історія вашого краю.

Як ви розумієте вислів «історія рідного краю»? Про кого і про що вона розповідає? Яке місце ви вважаєте своїм рідним краєм?

1. ЯК ДОСЛІДИТИ ІСТОРІЮ РІДНОГО КРАЮ

Окрім історії континентів, країн і народів, існує окремий розділ історичної науки, який називається **краєзнавство**, або **історія рідного краю**. Ця історія розпочинається за дверима вашої оселі і розповідає про людей, події та місця, пов'язані з невеликим географічним простором — вашим рідним краєм, та історією місцевої спільноти людей. Краєзнавство досліджує біографії окремих людей та історію сімей, історію пам'яток культури, історію певного місця — наприклад будинку чи вулиці. При цьому дослідники використовують усі історичні джерела: археологічні знахідки і речові пам'ятки, письмові документи, усні перекази тощо.

Знайдіть на карті, розміщеній на форзаці, ваш край. Як він позначений на карті (область, район, місто, село, селище)? Поруч з адміністративними існують історико-географічні назви: Полісся, Покуття, Слобожанщина, Поділля, Донбас тощо. До якого регіону належить ваш край?

Об'єднайтеся у декілька груп та організуйте дослідження за такими напрямками:

- 1) Коли виникла та що означає сучасна назва вашого краю? З'ясуйте, коли утворилася сучасна область, яка її територія. Обов'язково скористайтеся лінійною шкалою та картою для позначення місця, де ви живете.

2) Як ваш край називався у давнину? Чи збереглася ця назва? Якими були кордони та державна належність вашого краю у різні періоди історії України?

3) Чи є герб у вашого краю? Що він означає та коли був створений? Дослідіть його, скориставшись ознаками, наведеними нижче.

Ознайомтеся з інформацією про герби та геральдику. Які частини герба є обов'язковими?

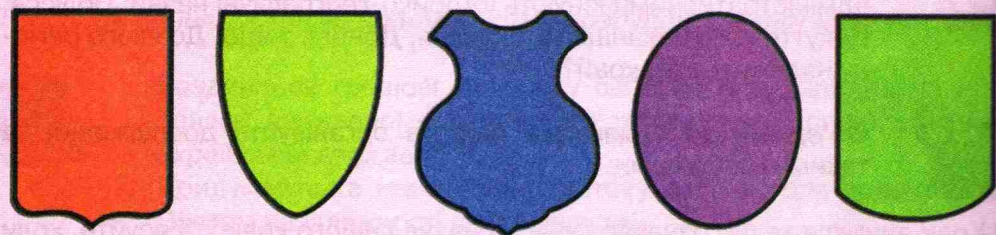
Багаті знатні родини та міста прагнули мати певні символи, які вирізняли б їх від інших. Так з'вилися герби. Існують герби державні й земельні (територіальні), а також родинні і професійні. Герби розміщують на знаменах, печатках, монетах, використовують як знаки власності на архітектурних спорудах, на зброї, на посуді, у рукописах тощо.

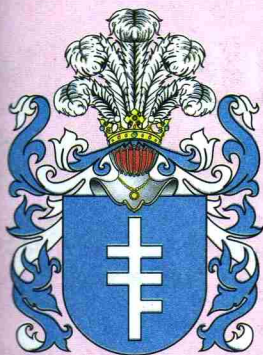
Герб (з німецької та польської — «спадок») — це емблема, яка у вигляді певних символів відображає події і традиції родини або території.

Історична наука, що вивчає герби, — *геральдика*, досліджує герби за кількома ознаками:

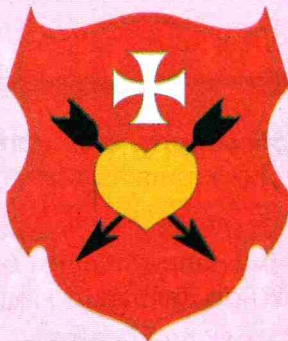
- *форма*: трикутна, овальна, квадратна, прямокутна з видовженим загостренням внизу тощо;
- *кольори*: чорний, блакитний, червоний, пурпуровий, зелений;
- *лінії та фігури*: вертикальні та діагональні перехрещення;
- *наявність елементів чи зображень рослин, тварин, птахів* тощо.

На гербах можна побачити *девізи* — висловлювання власників гербів про те, що для них має найважливіше значення. Наприклад, на гербі одного шотландського лицаря був напис «Виконати чи померти».

Родинний герб тульчинської лінії роду Потоцьких

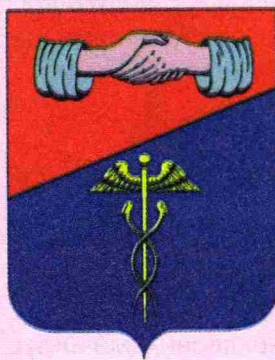
Герб гетьмана Павла Полуботка

Герб гетьмана Кирила Розумовського

Герб гетьмана Михайла Дорошенка

Герб м. Ніжин Чернігівської обл. (1782–1920)

Герб м. Ніжин Чернігівської обл. (з 1992 року)

Представте результати своєї роботи у класі, на загальношкільному заході, батькам, громаді тощо. Це може бути невелика стаття в місцевій газеті, слайд-презентація, шкільна стіннівка тощо.

2. З ЯКИМИ ІСТОРИЧНИМИ ДІЯЧАМИ ТА ПОДІЯМИ ПОВ'ЯЗАНА ІСТОРІЯ ВАШОГО КРАЮ

Здійсніть дослідження історії рідного краю, скориставшись знаннями, які ви отримали під час вивчення розділу 2.

Дослідження виконайте за такими етапами:

- 1) Підготовча робота, пошук інформації.
- 2) Організована екскурсія.

- 3) Оформлення результатів дослідження.
- 4) Презентація роботи.

**Разом обговоріть та оберіть тему
спільного дослідження за таким прикладом:**

- Оберіть певний період історії України та дізнайтеся, які події того часу пов'язані з вашим краєм. Наприклад, які битви тут відбувалися, які міста були закладені, які нові споруди з'явилися.
- Визначте, діяльність яких людей пов'язана з історією вашого краю. Оскільки таких історичних діячів чимало, то можна організувати групу, що вивчатиме творчий шлях діячів культури (художників, композиторів, письменників, вчених); інша група досліджуватиме діяльність громадських чи релігійних історичних осіб вашого краю, полководців, визначних державних діячів та ін.
- Дослідіть, як історія краю представлена у будинках, храмах, меморіальних місцях, пам'ятниках, місцевих промислових і господарських об'єктах (заводи, фабрики, електростанції, дороги).

Перевірте себе

Разом із учителем та однокласниками вируште на екскурсію. Стисло запишіть результати дослідження у зошит. Оберіть форму звіту за результатами дослідження під час екскурсії: виставка малюнків, фотовиставка, класна газета, фільм тощо. Об'єднайтеся у групи відповідно до обраних тем чи напрямів дослідження і підготуйте звіт. На наступних уроках презентуйте результати своєї роботи учням інших класів чи батькам.

Також можна підготувати невелику статтю до місцевої газети, слайд-презентацію, шкільну стіннівку тощо.

Завершіть речення:

«Сьогодні я дізнався (дізналася)...»

«На цьому уроці я навчився (навчилася)...»

«Тепер я думаю, що...»

Розділ 3

ЩО ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

§ 21. ЧОМУ ХРАМИ ТА ІКОНИ Є ПАМ'ЯТКАМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Що таке пам'ятки історії.
2. Як і навіщо створювали храми та ікони.
3. Чому Софійський собор є частиною світової культурної спадщини.
4. Чому Києво-Печерська лавра є видатною історичною пам'яткою України.

Уявіть, що вам потрібно розповісти про історію України лише за допомогою фотографій чи картин. Які ви обрали б і чому?

1. ЩО ТАКЕ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ

Читаючи текст, з'ясуйте, що таке історичні пам'ятки та чому вони так називаються.

Історія завжди навколо нас: у назвах міст, у музеях і на старовинних вулицях, у родинному фотоальбомі і на святі міста чи села. Не тільки вчені-історики, а й людство загалом намагається зберегти історію, усі її **пам'ятки**.

Пам'ятки історії — це споруди, предмети і твори мистецтва, які пов'язані з історичними подіями в житті окремих людей, народу, суспільства та держави.

Нині в Україні налічують близько 130 тисяч історичних пам'яток, що охороняються державою, зокрема й ті, що мають загальнолюдське значення. Збереження історичних пам'яток є нашим спільним обов'язком, аби наступні покоління також могли «доторкнутися» до минулого.

Про що можна дізнатися з меморіальних дошок, фото яких розміщено на наступній сторінці? Чому, на вашу думку, на таких дошках є словосполучення «Охороняється державою»?

2. ЯК І НАВИЩО СТВОРЮВАЛИ ХРАМИ ТА ІКОНИ

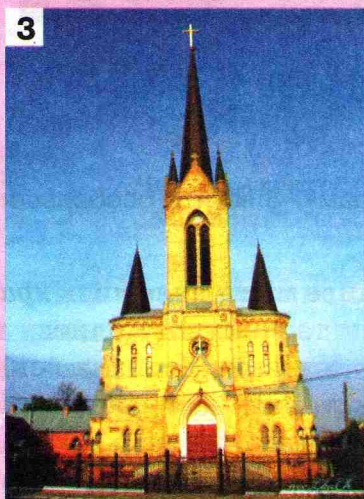
Читаючи текст, поясніть поняття «храм». З'ясуйте особливості побудови християнських храмів.

Серед пам'яток історії та культури важливе місце належить *храмам*. Із давніх-давен для поклоніння богам та спільної молитви в усіх країнах будували спеціальні споруди. У різних релігіях вони називаються по-різному: православні християни називають свій храм церквою, християни-католики — костелом, частина протестантів — кірхою, іудеї — синагогою, мусульмани — мечеттю. Споруджують храми і доми молитви у різний спосіб. Найкращі архітектори і майстри вважають за честь брати участь у будівництві храму.

У X–XI століттях із поширенням християнства в Європі, і в Україні зокрема, почалося велике церковне будівництво. Собори та церкви стали справжньою окрасою міст, головними та найвищими спорудами будь-якого населеного пункту. З храмом було пов'язано усе життя наших предків — від народження до завершення земного шляху. Собори ставали свідками багатьох важливих історичних подій. Тут освячували сходження на престол правителів, приймали чужоземних послів і підписували угоди. Храмові дзвони скликали людей на збори, свята, на боротьбу проти загарбників.

Розгляньте зображення різних релігійних споруд найпоширеніших віровчень в Україні. Підтвердьте на прикладах вислів: «Споруджують храми і доми молитви у різний спосіб».

1. Катерининський православний собор у м. Чернігові
2. Католицький костёл Святого Миколая в м. Києві
3. Протестантська кірха в м. Луцьку Волинської обл.
4. Мусульманська мечеть у м. Євпаторії АР Крим
5. Синагога в м. Ужгороді Закарпатської обл.

У християнській релігії важливе значення мали *ікони*, які розміщувалися у храмах і в оселях мешканців міст і сіл. Вони супроводжували людей під час походів, подорожей і свят.

У літописах збереглися розповіді про створення ікон. Основою ікони була «жива душа» дерева — ретельно відібраної дошки для малювання. Аби створити потрібні для ікони кольори, художники збирали різнокольорові камінці, глину, черепашник, усілякі рослини та ягоди. Усе відібране розтирали до стану борошна, замішували на свіжих яечних жовтках і додавали у суміш мед. Готове зображення покривали спеціальним олійним лаком. Напевно тому старовинні ікони так довго зберігають свою красу і силу.

Ікона (з грецької — «образ») — мальоване або різьблене зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих та янголів, які притаманні християнській релігії.

Що спільного і що відмінного в зображеннях ікон?

Ікона Оранти
Ярославської. XIII ст.

Ікона Ісуса Христа
Вседержителя.
XIV ст.

Ікона Покрова Пресвятої
Богородиці з Богданом
Хмельницьким. XVII ст.

Першим і найславетнішим з відомих нам давньоруських іконописців був Аліпій, монах Києво-Печерської лаври. Джерела розповідають: «Коли в Аліпія з'явилися гроші, він ділив їх на три частини: на одну купував необхідне для написання ікон; другу — віддавав біднякам, а третю — монастирю».

3. ЧОМУ СОФІЙСЬКИЙ СОБОР Є ЧАСТИНОЮ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

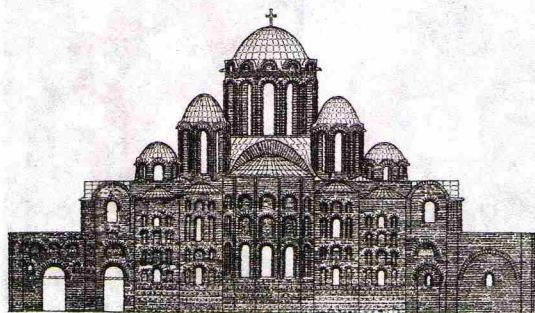
На основі тексту та ілюстрацій визначте, за допомогою яких засобів давні митці підкреслили велич Софійського собору.

Софійський собор — одна із найголовніших християнських святинь. Вважається, що князь Ярослав Мудрий заклав його у першій половині XI ст. Присвячуючи собор Софії — Премудрості Божій, Ярослав започаткував тут майстерню для переписування та перекладу книг і зібрав першу на Русі бібліотеку, в якій налічувалося понад 900 томів рукописних книг. У соборі працювала також школа для хлопчиків і дівчаток.

Софійський собор — це й пам'ять про перемогу руських військ над кочівниками-печенігами. Тому й храм такий величний. Його увінчують 13 куполів (бань), що символізують земне життя Ісуса Христа та його дванадцяти апостолів.

Опишіть Софійський собор. Як він змінився з часом?

Реконструкція (макет) первісного вигляду Софійського собору

Сучасний вигляд Софії Київської

Центральне місце у Софійському соборі займає *мозаїчне* зображення Богоматері Оранти (грецькою означає «молюся»). Майже тисячоліття це зображення Богородиці залишається неушкодженим. Тому в народі її називають «Непорушна стіна».

Мозаїка — зображення чи візерунок, виконані з кольорового скла, каменю та інших матеріалів.

Як майстри XI століття зобразили Божу Матір — захисницю?

Головний вівтар¹
Софійського собору

Зображення Богоматері у вигляді
Оранти (мозаїка). XI ст.

Майстерність художників, які створювали мозаїки, дивовижна. Митці використовували для мозаїки майже 100 відтінків різнокольорового скла та камінців. Їх втискували у сиру штукатурку під різним кутом, і коли на скельця падало світло, зображення «оживало».

В усіх давніх приміщеннях собору збереглися *фрески*. Вони розповідають нам не лише біблійну, а й звичайну, земну історію. Це чи не єдині живописні свідчення життя людини Давньої Русі, що дійшли до наших днів.

Фреска (з італійської — «свіжий») — розпис спеціальною фарбою на вологому тиньку (штукатурці).

¹ *Вівтар* — головна внутрішня частина християнської церкви; місце, де зберігаються священні предмети.

Опишіть, що зображено на фресках Софіївського собору XI століття.

1. Родина князя Ярослава Мудрого (центральный вівтар).
2. Музики й акробати (південна вежа) 3. Полювання на ведмедя (північна вежа)

4. ЧОМУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА Є ВИДАТНОЮ ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТКОЮ УКРАЇНИ

Складіть план розповіді про Києво-Печерську лавру. Розкажіть про неї за планом, вживаючи історичні поняття.

Києво-Печерська лавра¹ — один з перших на Русі монастирів. Назва «Печерський» виникла від печер на пагорбах Дніпра, де жили перші ченці. Літописи свідчать, що Києво-Печерська лавра заснована в XI столітті монахом Антонієм, до якого згодом долучився його учень Феодосій.

Михайло Грушевський про Києво-Печерську лавру

У старих печерах, викопаних у глині, що залишилися ще з кам'яної доби, стали оселятися люди, що шукали тут спокою і самотності для чистого християнського життя. Потім оселився Антоній. Коло нього стали збиратися люди, що бажали бути ченцями, і поставили собі церкву між тими печерами. Так постав Печерський монастир.

З «Історії України-Руси»

Кількість послідовників перших монахів постійно зростала, з'являлися нові печери, що з'єднувалися підземними лабіринтами. У печерах були вулиці та церкви, келії монахів, спільна трапезна². Згодом на поверхні були побудовані Успенська та інші церкви.

¹ Лавра — з грецької «багатолюдний монастир».

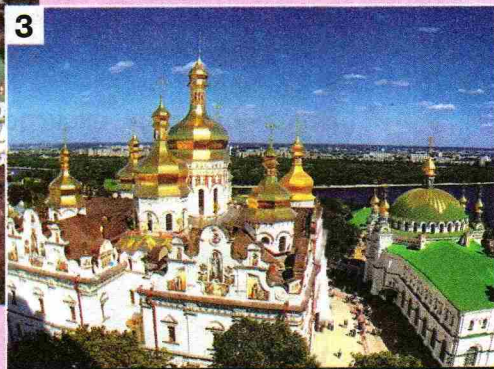
² Трапезна (з грецької — «стіл, страва») — приміщення у монастирях для спільного споживання їжі та інших суспільних потреб.

Опишіть Києво-Печерську лавру та поясніть, чим вона дивувала людей у минулому та продовжує вражати сьогодні.

1. Києво-Печерська лавра (панорама).
2. Успенський собор (до реконструкції). 1980-ті рр.
3. Успенський собор (сучасний вигляд)

Діяльність лаврських монахів була досить різнобічною. З XII століття Києво-Печерська лавра стала центром іконопису, а з XVII століття — друкарства.

Час найбільшого піднесення Лаврської друкарні пов'язаний з **Петром Могилою**. У роки його діяльності книги видавали не тільки слов'янською, а й польською мовами та латиною. Тому друкарня стала відомою в багатьох європейських країнах. У першій половині XVII століття Петро Могила відкрив Лаврську школу, яку згодом об'єднав із Братською, — таким чином виник перший вищий навчальний заклад на українських землях.

Монахи Києво-Печерської лаври не лише молилися та дбали про книги й ікони, а також господарювали, адже монастиреві в різні

часи належали міста і містечка, села і хутори, паперові фабрики, цеглові, скляні, кінні заводи.

Монахи утримували лікарні і школи. Під час війн монастир започатковував благодійні фонди і притулок для дітей загиблих.

Сьогодні Софійський собор та Києво-Печерську лавру внесено до переліку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО¹.

Перевірте себе

1. Що називають історичними пам'ятками?
2. Як називаються храми у різних релігіях?
3. Що означають поняття *ікона*, *фреска*, *мозаїка*?
4. Коли були споруджені Софійський собор та Києво-Печерська лавра?
5. Як ви розумієте вислів: «Із храмом було пов'язано усе життя наших предків»?
6. Чому в різних народів виникло прислів'я: «Усі дороги ведуть до храму»?
7. Як ви думаєте, чому Софійський собор і Києво-Печерську лавру вважають видатними пам'ятками історії не лише України, а й усього світу?

1. Дізнайтеся, які храми є у вашому місті чи селі або у найближчих населених пунктах. Кому чи чому вони присвячені та коли були збудовані?
2. Здійсніть уявну екскурсію Софійським собором та Києво-Печерською лаврою, скориставшись офіційними сайтами цих пам'яток <http://nzsk.org.ua/ukr/general/intro.html> та lavra.ua. Напишіть листа уявному однолітку за кордоном із запрошенням відвідати ці історичні пам'ятки та пояснить, чому це варто зробити.

Історична мозаїка

У VI столітті у столиці Візантійської імперії — Константинополі, звели величний собор Святої Софії — Премудрості Божої. Архітектори мали вирішити складне завдання: і ззовні, і зсередини храм мав дивувати відвідувачів своєю величчю. Майстри спорудили храм, що вражає своїми розмірами, міццю та легкістю водночас. Особливістю церкви, яку назвали «матір'ю усіх церков» є незвичний купол та внутрішнє оздоблення. Щоб надати споруді легкості та додаткового світла, архітектори «прорізували» купол 40 видовженими вікнами. Коли сонячне світло проникало крізь

¹ ЮНЕСКО — Всесвітня організація освіти, науки та культури при Організації Об'єднаних Націй (ООН).

них, здавалося, що небесні сили сходять до людей і допомагають їм. Храм був декорований різнокольоровим мармуром і мозаїкою, золотим церковним начинням і коштовним камінням.

Майже тисячу років поспіль собор Святої Софії був найбільшою християнською спорудою та відігравав велику роль у поширенні православ'я. Візантійська імперія мала значний вплив на культуру Київської Русі. Запозичивши християнство з Візантії, київські князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий взяли за архітектурний приклад і головний храм східного християнства. Тому головний собор Києва також присвячено Премудрості Божій.

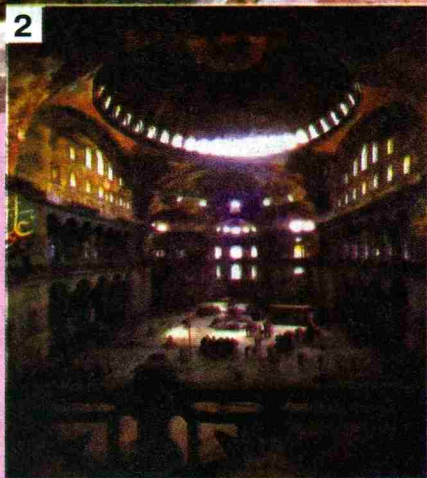
Коли у XV столітті Константинополь захопили турецькі війська, Собор святої Софії перетворили на мечеть Айя-Софія.

У 30-х роках XX століття тут відкрили музей.

1. Мечеть Айя-Софія у м. Стамбулі (Туреччина) — колишній Собор святої Софії в м. Константинополі (Візантія)

2. Внутрішній вигляд храму

§ 22. ШО ДАВНІ КНИГИ ТА МІНІАТЮРИ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

1. Чому давні книги є історичними джерелами.
2. Чому Остромирове Євангеліє є видатною пам'яткою України.
3. Як Іван Федоров започаткував книгодрукування в Україні.

У багатьох країнах світу встановлені пам'ятники книгам (загалом) чи окремій книзі. Як ви думаєте, що уособлюють ці пам'ятники?

1. ЧОМУ ДАВНІ КНИГИ Є ІСТОРИЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Пригадайте, який матеріал для письма використовували в давнину. Як книга розповідає про час свого створення?

Відтоді, як людина винайшла письмо, книга стала найкращим способом передання накопичених знань. Таке звичне для нас слово «книга» має давнє походження й означає «те, що пов'язане, скріплене разом». Така назва походить відколи книги існували у вигляді сувоїв папірусу чи пергаменту, іноді завдовжки декілька метрів. Книга завжди поєднує думки, ідеї, погляди її автора з майстерністю художника, друкаря, які створюють її зовнішній вигляд. Тому через зміст книги і через спосіб її виготовлення можна вивчати минуле життя людства у певні історичні періоди.

Упродовж століть книги переписували від руки, зазвичай у монастирях і храмах. Тривала ця копітка праця місяцями, і навіть роками. Книги переплітали в міцні оправы з металевими замками, оздоблювали золотом і сріблом, коштовним камінням і перлами. Тому ціна таких книг була дуже високою: одну книгу можна було обміняти на табун коней або стадо корів.

Київська Русь залишила нам у спадок багато рукописних пам'яток, які є частиною світової культурної спадщини. Насамперед, це тексти *Євангелій*.

Київські князі всіляко підтримували створення книг. Так, за наказом сина Ярослава Мудрого — Святослава — в XI столітті було упорядковано «Ізборник», у якому містилися релігійні тексти, настанови для князів і портрет сім'ї самого Святослава. «Ізборник» є важливим історичним джерелом, адже з нього ми можемо дізнатися, якими були уявлення русичів про правителя, природу і світ. На думку давніх мудреців, князь мав підтримувати школи та церкви, творити благочинні справи, здійснювати справедливий суд над своїми підданими. Щодо портрету, то він показує нам, яким був Святослав, його дружина та сини.

Окремим видом рукописних книг були літописи, на кшталт «Повісті минулих літ», «Київського літопису».

Що вказує на те, що книги є історичними пам'ятками та витворами мистецтва?

Никоновський літопис. XVI ст.

Коштовна оправа стародавньої книги. XVIII ст.

Пересопницьке Євангеліє (сучасне видання)

Справжньою окрасою книг стали *мініатюри* — невеликі за обсягом художні твори в рукописах, книгах, на полотні тощо. Мініатюри відображають біблійні сюжети або сцени з життя людей. Завдяки мініатюрам можна побачити архітектурні споруди, одяг та зброю, речі домашнього вжитку народів, які їх створили.

Які події зображено? Що можна дізнатися про життя мешканців Київської Русі з книжкових мініатюр XV—XVI століть?

1. Будівельні та сільськогосподарські роботи (Радзивілівський літопис)
2. Весілля сина князя Володимира Мономаха (Лицевий літописний звід)

2. ЧОМУ ОСТРОМИРОВЕ ЄВАНГЕЛІЄ Є ВИДАТНОЮ ПАМ'ЯТКОЮ УКРАЇНИ

Ознайомтеся з текстом та ілюстраціями. Розкажіть, чому Остромирове Євангеліє вважають дивовижним поєднанням слова та образотворчого мистецтва.

Серед великої кількості середньовічних рукописних книг справжнім шедевром культури Київської Русі є *Остромирове Євангеліє*.

Євангеліє було створено в 1056–1057 роках на замовлення новгородського поса́дника¹ Остромира. Онук билинного Добрині був вправним правителем і хоробрим воїном. Він запросив монаха Григорія, прекрасного художника і талановитого майстра, аби той переписав та проілюстрував Євангеліє.

Остромирове Євангеліє — доволі велика книга, що має 294 пергаментні аркуші, яскраво ілюстровані орнаментом. Текст написано надзвичайно красивим почерком у дві колонки. Букви не були пов'язані між собою, а слова не відділялися одне від одного. Кожну літеру виписано з особливою ретельністю. Окремі рядки написані розчиненим золотом. Зрозуміло, що замовити таку книгу могла тільки заможна людина.

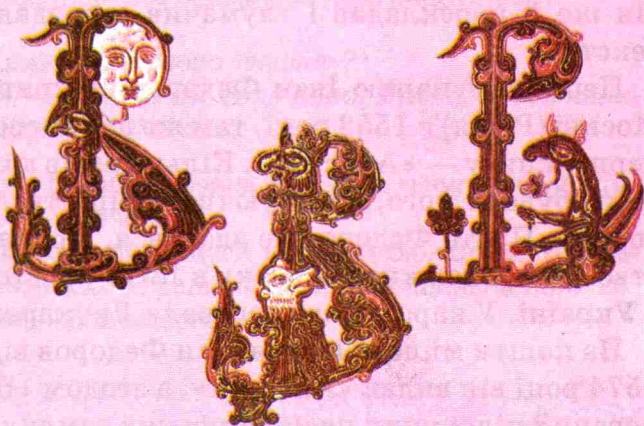
¹ *Поса́дник* — намісник князя в землях, що входили до складу Київської Русі у X–XII століттях.

Євангеліє містить дивовижні мініатюри, що зображують євангелістів Іоанна, Луку та Марка. Святі показані за роботою, поруч з ними — писемне приладдя, книги, сувої, адже вони поширювали Слово Боже серед людей. Недарма саме в Остромировому Євангелії вперше зустрічається слово «книга».

Кожен розділ тексту починається з *ініціала* — яскраво оздобленої великої літери. Учені полічили, що велика літера «В» зустрічається у тексті 135 раз — і жодної однакової!

Знайдіть у зображеннях підтвердження тексту про євангелістів та їхню роботу. Зверніть увагу на оформлення та кольори, які використав художник, складові орнаменту.

Зображення апостола Луки й ініціали в Остромировому Євангелії

Життя книг непередбачуване. Чимало прекрасних творів людства не дійшло до нас, деякі — частково, уривками. На щастя, Остромирове Євангеліє, якому вже майже 1000 років, чудово збереглося. За красою й оригінальністю орнаментів і мініатюр Остромирове Євангеліє входить до збірки найкращих творів світового мистецтва.

3. ЯК ІВАН ФЕДОРОВ ЗАПОЧАТКУВАВ КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ

Складіть план розповіді про життя і діяльність Івана Федорова і перекажіть текст за планом.

У середині XV століття в Німеччині було започатковано книгодрук. Друкарський винахід зробив видання книжок швидким,

дешевим і масовим, що прискорило розвиток освіти, науки і культури.

У XVI столітті в Україні зростає потреба у книжках: учителям і школярам необхідні були підручники, купцям — відомості про інші держави та географічні карти, а церквам — релігійні книги. Необхідність власного книгодруку розуміли багато освічених людей, і серед них — Іван Федоров.

Іван Фёдоров був обдарованим винахідником і талановитим майстром. Аби створити друкарський верстат, він опанував різні ремесла: був теслею, ливарником і палітурником. Іван Федоров розробив форми для літер, сам набирив і виправляв текст. Окрім цього, він ще й перекладав і тлумачив стародавні тексти.

Першу друкарню Іван Федоров відкрив у Москві (Росія) в 1553 році, там же видав свою першу книгу — «Апостол». Кілька разів доля випробувала його, змушуючи полишити цю справу. Проте Федоров не здавався. Друкарство він продовжив спочатку в Литві, а потім в Україні. У народі його прозвали Друкарем.

На кошти міщан Львова Іван Федоров відкрив друкарню. Там у 1574 році він видав «Апостол», а згодом «Буквар» — перший друкований підручник на українських землях.

Пам'ятник І. Федорову
у м. Львові

Назвіть елементи оздоблення книги Івана Федорова «Апостол».

Сторінки «Апостола»

Про славні справи Івана Федорова дізнався князь Костянтин Острозький, який підтримував освіту. Князь запросив майстра до Острогу, де Іван Федоров видав «Азбуку», словник і книги для читання. Там з'явився і перший український друкований календар. Проте найбільший успіх Друкаря у цей час пов'язаний з виданням Острозької Біблії — найвідомішої першодрукованої слов'янської книги.

Перевірте себе

1. Де створювалися перші книги?
 2. Що таке книжкова мініатюра?
 3. Розташуйте на лінії часу в хронологічній послідовності: вихід друком «Апостола» у Львові, Острозької Біблії, Остромирового Євангелія.
 4. Коли і де працював Іван Федоров? Які відомі книги він надрукував?
5. У якому значенні сьогодні вживають слово «ініціал»?
6. Переписувачі книг казали: «Рука, що тримала перо, зітліла, проте написане живе вічно». Як ви розумієте ці слова?

1. Доберіть якомога більше значень до слова «книга», складіть і запишіть з ними 4–5 речень.
2. З'ясуйте, скільки книжок у вашій шкільній бібліотеці. Установіть, з яких тем книжок більше, як вони розміщені на полицях, які з них призначені для вашого віку.

Історична мозаїка

• Першу сторінку пергаментних книжок, яка безпосередньо торкалася верхньої дерев'яної дошки палітурки, завжди залишали чистою. Звідси вислів — «починати з чистого аркуша».

Великі літери-ініціали часто оформлялися червоним кольором, звідси вислів — «починати з червоного рядка», тобто з абзацу.

• І сувої, і пергаментні книги були різних розмірів. Збереглися свідчення римських істориків про сувій з текстом відомої поеми «Іліада», який міг поміститися в горіховій шкаралупі.

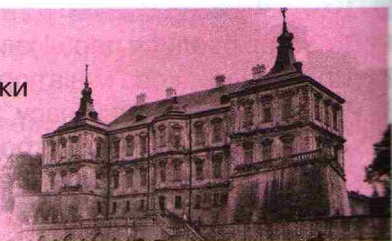
Сучасний український інженер Микола Сядристий — творець унікальних книжок-мініатюр. Саме він створив одну з найменших книжок у світі — «Кобзар», який заввишки 0,6 мм і має 12 сторінок з віршами і малюнками Т.Г. Шевченка. Книга зшита павутинкою, обкладинка — з пелюсток безсмертника. «Кобзар» можна легко просунути у вушко голки! Дивитися на таку книжку можна тільки через мікроскоп.

§ 23. ЯКУ РОЛЬ В ІСТОРІЇ ВІДІГРАВАЛИ ЗАМКИ І ПАЛАЦИ

1. Що таке замки і палаци.
2. Яке значення Генуезької та Кам'янець-Подільської фортець в історії України.
3. Чим уславилися Бахчисарайський та Маріїнський палаци.

Чи доводилося вам відвідувати замки або палаци? Які саме? Чим вони відрізняються від звичного нам житла?

1. ЩО ТАКЕ ЗАМКИ І ПАЛАЦИ

З'ясуйте, чим відрізняються замки від палаців.

Про особливість кожної історичної епохи розповідає її *архітектура*.

Споруди відтворюють потреби, традиції і смаки людей певного історичного періоду, тому вони є важливими свідками й оповідачами минулого. Серед таких споруд значну роль відіграють замки і палаци.

Які ж вони були та чим відрізнялися від звичайного житла?

У неспокійну давнину, в період постійних воєн, європейці надавали перевагу добре укріпленим спорудам — **замкам**. Кілька століть поспіль вони захищали населення від нападників.

Архітектура (з грецької — «будівничий») — це наука та мистецтво проектування і спорудження будівель.

Замок — укріплена будівля, яка поєднує житлові та оборонні споруди.

Зазвичай така будівля мала зовнішні мури, навколо яких були викопані рови, що наповнювали водою. У стіні обов'язково робили вузькі отвори для дул гармат чи рушниць — бійниці. Задля неприступності стіни будували із зубцями. Вхід до замків захищали підйомні мости, які опускалися й піднімалися за допомогою ланцюгів або канатів. Кожен із замків передусім був **фортецею**.

Фортеця (з латинської — «сильний, міцний») — укріплені зовнішніми валами споруди, що мають військово-оборонне значення.

Усередині замку знаходилися житло власника, оселі робітників, які працювали тут, а також млин, конюшні, майстерні ремісників, колодці і навіть басейни з водою.

Найважливішою частиною будівлі була головна башта, де під час облоги ховалися мешканці замку. Звідти, підземними ходами, можна було дістатись у безпечне місце, наприклад у сусідній ліс.

Хоча сьогодні в Україні збереглося не так багато давніх замків-фортець, вони є справжньою культурною візитівкою нашої держави.

Які елементи архітектури споруд дають змогу зробити висновок, що перед нами фортеці?

Білгород-Дністровська фортеця,
Одеська обл.

Хотинська фортеця,
Чернівецька обл.

Важливими спорудами в містах, які також розповідають нам про минуле, є **палаці**.

Пала́ц (від назви пагорба Палатин у Римі) — велика парадна будівля, де жили правителі держави, воєначальники, знатні і заможні люди. Пізніше палацами стали називати найважливіші громадські будівлі.

Опишіть палац. Визначте архітектурні ознаки, які роблять цю споруду величною.

Лівадійський палац в м. Ялті (АР Крим)

Італійський дворик Лівадійського палацу

2. ЯКЕ ЗНАЧЕННЯ ГЕНУЕЗЬКОЇ ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Розкажіть, коли і навіщо були збудовані Генуезька та Кам'янець-Подільська фортеці.

У III столітті на східному узбережжі Криму розпочалося будівництво міста Судак, назва якого означає «чистий», або «святий». Засноване на перехресті торговельних шляхів, воно перетворилося на великий порт, який пов'язував Європу з Азією.

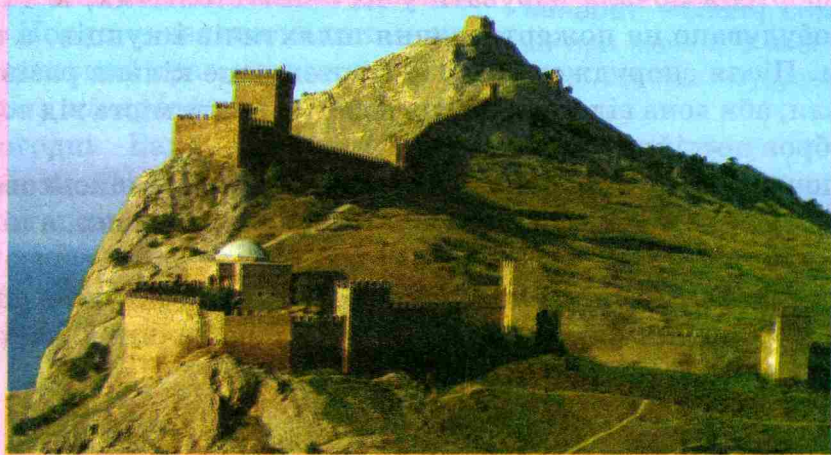
Сюди споряджали каравани з Індії та Китаю, тут приставали кораблі з Західної Європи та Північної Африки, укладали торговельні угоди. З Італії купці везли сукно, з Греції — олію, з Азії — коштовне каміння, з Африки — слонову кістку. За оборонними мурами міста торгували вірмени, греки, італійці, слов'яни і татари. Тогочасні городяни були вправними ремісниками.

Заможне місто потребувало посиленої охорони, тому його опорою і захисницею стала фортеця. Найбільші оборонні споруди були зведені генуезцями¹, які володарювали в Судаку упродовж XIV–XV століть. Тому і фортецю назвали Генуезькою. Вона вважалася неприступною завдяки вдалому розташуванню та лініям оборони, що давало змогу витримувати тривалі облоги.

¹ Вихідці з італійського міста Генуя.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть Генуезьку фортецю, звертаючи увагу на місце її розташування, кількість башт, міцність стін тощо. Оцініть оборонні якості фортеці.

Генуезька фортеця в м. Судак, АР Крим

Сьогодні Генуезька фортеця — одна з найцікавіших пам'яток архітектури Криму.

Не менш відомою є Кам'янець-Подільська фортеця — одна з найнепрístupніших споруд України. Поблизу старого міста Кам'янець річка Смотрич утворює високі скелясті береги. Між ними і височіє Кам'янецька фортеця. З містом вона з'єднується вузькою смугою скелі, на якій вимурувано так званий «Турецький міст», схожий на стіну.

Розгляньте ілюстрацію. Опишіть Кам'янець-Подільську фортецю, звертаючи увагу на місце її розташування, кількість башт, міцність стін тощо. Оцініть оборонні якості фортеці.

Кам'янець-Подільська фортеця, Хмельницька обл.

Фортеця має давню історію, адже археологічні дані свідчать, що на цьому місці ще за часів Київської Русі розташовувалося укріплення із земляним валом і дерев'яною стіною. Сучасного вигляду фортеця почала набувати у XIV–XV століттях, її 11 башт було побудовано на пожертвування шляхтичів і купців, а також церкви. Після спорудження башт фортецю ще кілька разів добували, аби вона відповідала потребам захисту міста від ворогів, адже зброя постійно вдосконалювалась.

На початку XIX століття фортеця втратила своє військове призначення і була в'язницею — спочатку для військових, а пізніше для цивільних.

Сьогодні Кам'янець-Подільська фортеця — не лише шедевр оборонної архітектури, вона нагадує нам про великих майстрів і хоробрих воїнів, які її прославили.

3. ЧИМ УСЛАВИЛИСЯ БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ТА МАРІЇНСЬКИЙ ПАЛАЦИ

На основі тексту визначте, чому Бахчисарайський та Маріїнський палаці вважають видатними архітектурними пам'ятниками України.

У першій половині XV століття на півдні сучасної України виникла нова держава — Кримське ханство. Місце для столиці знайшли в долині між горами, добре захищеній від ворогів, і назвали її Бахчисарай, що в перекладі з татарської означає «палац в саду». Тут і збудували палац для правителів держави, що називають Ханським. Ось як описували його свідки.

Евлія Челебі про Бахчисарай

Бахчисарай — це швидким кроком воіна 8 тисяч кроків. Великий палац налічує 4500 приміщень, він вкритий черепицею, з кам'яними стінами, з трубами високими, мов кипариси, [...] схожий на фортецю. Чудовий палац цей — мов рай... З чотирьох його боків — райські сади.

З «Книги подорожей»

У садах було чимало фонтанів, найвідомішим з яких є Фонтан сліз, побудований на честь передчасно померлої дружини хана Керима Гірея. Ушанувати людину у фонтані означало більше, ніж

поставити їй пам'ятник, оскільки вода у цій місцевості була великою цінністю.

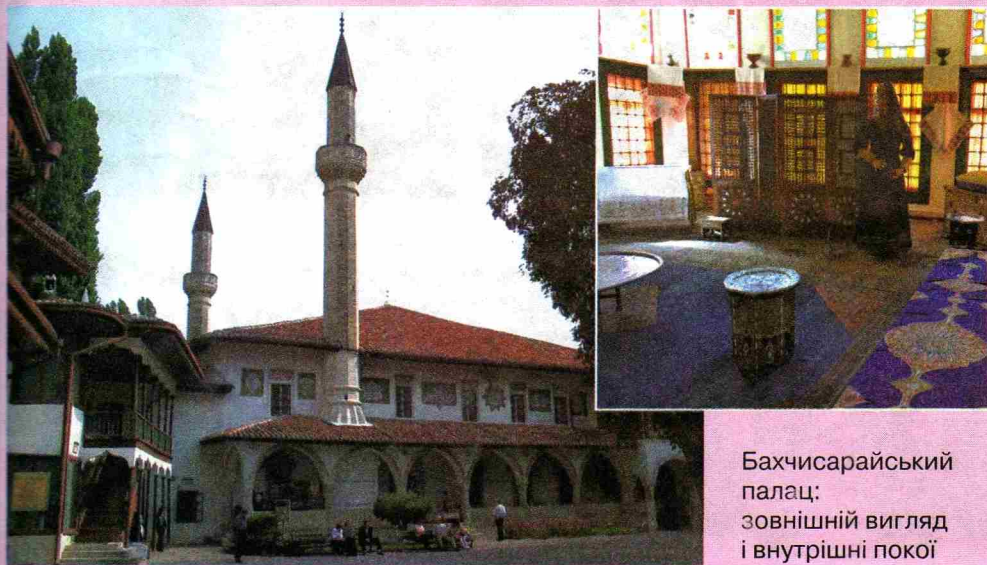
На внутрішньому подвір'ї палацу відбувалися паради та інші урочисті події. Поряд — велика мечеть — мусульманський храм, над яким піднімаються *мінарету*.

Сьогодні Бахчисарайський палац — національна святиня кримськотатарського та українського народів, пам'ятка культури світового значення.

Мінарет — башта, споруджена при мечеті, з якої служитель скликає мусульман на молитву.

Розгляньте ілюстрації і знайдіть особливості мусульманської архітектури, про які ви дізналися.

Бахчисарайський палац:
зовнішній вигляд і внутрішні покої

Справжньою перлиною палацової архітектури України став і Маріїнський палац у м. Києві. Його доля пов'язана з двома російськими імператрицями. У середині XVIII століття імператриця Єлизавета Петрівна відвідала Київ і обрала місце для майбутнього палацу. Майже за 100 років за наказом імператриці Марії Олександрівни, чие ім'я закріпилося у назві споруди, навколо палацу був закладений парк.

Палацовий комплекс має чітке планування, пишний фасад, ажурні, ліплені наличники вікон. Усе це надає споруді святкового й урочистого вигляду. Палац вишуканий не лише ззовні, він

вважає своєю красою всередині. Настінний живопис і картини відомих майстрів, вишукані меблі, паркетна підлога, старовинні та сучасні люстри оздоблюють його всередині.

Нині у Маріїнському палаці відбуваються урочисті події: державні нагородження, прийоми, вручення грамот послами іноземних держав.

Роздивіться фотографії Маріїнського палацу. Що у зовнішньому вигляді та в інтер'єрі (внутрішньому приміщенні) будівлі свідчить, що це — палац?

Перевірте себе

1. Які споруди називаємо палацами?
 2. Знайдіть на карті місцерозташування пам'яток, про які йшлося на уроці.
 3. Як ви розумієте слова підручника «Кожен із замків передусім був фортецею»?
 4. Чим уславилися Генуезька і Кам'янець-Подільська фортеці?
 5. Столицею якої держави було м. Бахчисарай? Кому належав палац?
-
6. Підтвердіть фактами, що замки і палаци — важливі свідки історії.
 7. Сьогодні є палаци спорту, палаци мистецтв, культури, юнацтва. Поміркуйте, чому для назв таких споруд використовують слово «палац».

1. Складіть невелику розповідь (4–5 речень) від імені захисника Кам'янець-Подільської або Генуезької фортеці.
2. Уявіть, що у вас є можливість відвідати лише одне з місць, про яке написано у параграфі. Оберіть місце для екскурсії та поясніть свій вибір.

Історична мозаїка

У Європі є територія, назва якої перекладається як «земля замків». Це — Кастилія. Сьогодні вона входить до складу Іспанії, але в давнину — це була самостійна держава.

Кастилія відома своїми замками на весь світ. Скільки їх було — невідомо, сьогодні збереглося приблизно 400, і це найбільша кількість, ніж будь-яких інших споруд давнини. Свої замки господарі укріпляли, прикрашали, давали їм гучні назви: «Великий корабель Кастилії», «Замок пошани», «Скеля сокола» тощо. Нині у багатьох старовинних замках Кастилії розміщені музеї, школи та інші культурні заклади.

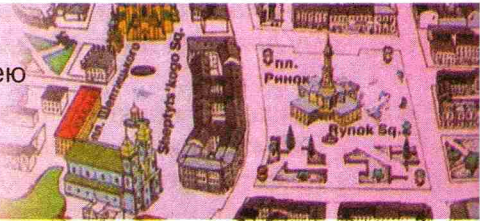
Замок Мансанарес в Іспанії

§ 24. ЯКІ ІСТОРІЇ МОЖУТЬ РОЗПОВІСТИ ВУЛИЦІ ТА ПЛОЩІ

1. Як з'явилися вулиці та площі.
2. Як Хрещатик став головною вулицею столиці України.
3. Чому площа Ринок у Львові належить до світової культурної спадщини.

У чому відмінність між вулицею і площею? Які вулиці і площі вам відомі?

1. ЯК З'ЯВИЛИСЯ ВУЛИЦІ ТА ПЛОЩІ

На основі тексту поясніть відмінність між вулицями і площами.

Перші поселення людей не мали чіткого плану. Однак з появою та розвитком міст виникла потреба їх упорядкування. Одні міста будували у вигляді кола з рівними рядами будинків від центру до околиць, інші — у вигляді кварталів, тобто невеликих квадратних ділянок. Місто розділялося на частини **вулицями**.

Вулиця (з російської — «лице, обличчя») — простір у населеному пункті, обмежений з обох боків будинками і призначений для ходіння та проїзду транспорту.

Перші вулиці зазвичай виникали в містах як дороги, що з'єднували міські в'їзні брами з ринковою, соборною або іншою головною площею міста. Здебільшого вони тягнулися уздовж стін міста і призначалися для швидкого переміщення мешканців, або зброї під час оборони міста від ворогів. Поступово вулиці стали одним із найважливіших елементів кожного населеного пункту й отримали свої назви. Будинки почали розрізняти за номерами, тому з'явилась можливість знайти в місті людину за адресою її проживання.

Історія розповідає нам, якими були вулиці в різні часи у містах різних країн.

Центральні вулиці міст Давньої Греції і Давнього Риму прикрашали статуями богів та героїв. Вулиці багатьох давньоруських міст мали дерев'яні настили — мостові. Тривалий час європейські вулиці були вузькими і «сутінковими», адже балкони та верхні поверхи будинків значно виступали над нижніми, не даючи промінню сонця яскраво освітлювати вулиці. Замість номерів на ганку будинку над дверима розміщували емблему його власника.

Із розвитком містобудування з'являлися різні види вулиць, які є і нині: провулки, алеї, набережні, проспекти та бульváри¹.

Спираючись на ілюстрації та пояснення підручника, назвіть особливості вулиць різних часів.

1

2

Stanisławów. Katedra grecko-kat.
Stanisław. Griech.-kath. Kirche.

3

1. Вулиця Кафедральна у м. Луцьку — одна з перших вулиць XIII ст.
2. Вулиця в м. Івано-Франківськ, (поштова листівка, початок XX ст.)
3. Сучасна вулиця в м. Дніпропетровську

¹ *Бульвар* — вулиця, що має посередині широку алею, обсажену деревами; *набережна* — вулиця уздовж річки чи великої водойми; *провулок* — невеличка вулиця, що з'єднує дві більші; *проспект* — довга, пряма і широка вулиця.

Пригадайте, яку роль виконували площі в містах. На основі фотографій знайдіть спільне у вигляді площ. Що означають їхні назви?

Театральна площа у м. Чернівці

Площа Конституції у м. Харкові

Площа — відкрите незабудоване місце у населеному пункті, оточене будівлями або зеленими насадженнями.

Площі відігравали значну роль у житті людей. Тут зводили храми, тому більшість вулиць перших міст і сіл вели саме сюди. На площах обирали і прославляли правителів, оголошували війну і мир, приймали паради. Тут люди торгували, святкували і вирішували різні питання.

Забудова міст, поява нових видів транспорту сприяли розширенню вулиць і збільшенню площ. Сьогодні міста прикрашають і старовинні вулиці, і нові проспекти. А на площах, як і раніше, люди збираються, щоб поспілкуватись, відзначити важливі події, висловити і відстояти свою думку.

2. ЯК ХРЕЩАТИК СТАВ ГОЛОВНОЮ ВУЛИЦЕЮ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Ознайомтеся з текстом та ілюстраціями. Поставте по одному запитанню жителям Хрещатика XIX століття, початку XX століття і початку XXI століття.

В усіх містах є центральні вулиці. У невеличкому місті Коростішеві Житомирської області — імені М. Грушевського, у Донецьку — це вулиця Артема, у російському Санкт-Петербурзі — Невський проспект. Головною вулицею столиці України є Хрещатик.

Історики, які вивчають минуле Києва, і досі не мають єдиної думки, чому вулиця отримала саме таку назву. Дехто вважає, що вона з'явилася від Хрещатої долини, яка багато років тому була на її місці. Цю долину перетинали яри, що пізніше стали вулицями. Інші стверджують, що це був шлях, яким у X столітті кияни вирушили на хрещення.

Власне історія Хрещатика починається з XIX століття. Зручне розташування сприяло розвитку вулиці. Хрещатик почали активно забудовувати магазинами, конторами, банками і житловими спорудами. Одна з київських газет писала: «Довга, забрукована каменем вулиця з площами по кінцях і посередині, з нещодавно спорудженими у два й три поверхи кам'яницями називається Хрещатик». Три площі збереглися і сьогодні — це Європейська і Бессарабська та майдан Незалежності.

А в пам'ять про хрещення Русі на початку Хрещатика було закладено парк — Володимирську гірку.

Наприкінці XIX століття тут була прокладена перша в Східній Європі лінія електричного трамвая, що з'єднувала центр міста з Подолом. І перший в Україні хмарочос — 12-поверховий готель — також з'явився на Хрещатику. На початку XX століття він був найбільшим у Російській імперії. Кияни не дарма пишалися своїм Хрещатиком.

Про яке значення вулиці Хрещатик у м. Києві свідчить його вигляд та поява будівель, зображених на фото початку XX століття на цій та наступній сторінках?

Загальний вигляд Хрещатика

Будинок Купецького зібрання

Будівля поштової контори

Бессарабський критий ринок

Мінливою була доля Хрещатика. У 1934 році, коли столиця радянської України переїхала з Харкова до Києва, Хрещатик стає центральною вулицею радянської України.

Найтрагічніші сторінки в історії Хрещатика — це Велика Вітчизняна війна. Лише сім довоєнних будинків нагадують нам сьогодні про Хрещатик XIX — початку XX століття. Відбудовували Хрещатик, як і Київ, усією країною.

Нині вулиця Хрещатик — це діловий і культурний центр столиці незалежної України.

3. ЧОМУ ПЛОЩА РИНОК У ЛЬВОВІ НАЛЕЖИТЬ ДО СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Поміркуйте, чому площу Ринок називають «серцем Львова».

Старовинні площі — важливі носії історичної пам'яті про політичне, господарське, культурне життя людей. Такою є площа Ринок у Львові, якій понад 600 років.

Заснована за наказом польського короля, площа отримала назву Рінг (з німецької означає «кільце, замкнений простір»), яке пізніше перетворилося на «Ринок». Аби зробити її однією з найкращих у Європі, над нею працювали українські, вірменські, єврейські, італійські, німецькі, польські майстри, які мешкали тоді у Львові.

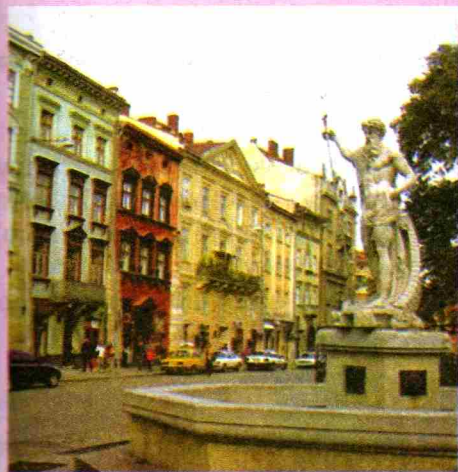
Площа Ринок не схожа на інші. Від неї беруть початок аж сім вулиць, хоча, зазвичай, від подібних площ починалися лише три-чотири. Оточують площу «кам'яниці» — кам'яні будинки, жоден з яких не повторювався. Вони належали купцям,

ремісникам, лікарям та іншим міщанам і мали лише три вікна по фасаду і три (чотири) поверхи заввишки, аби жодному не надавати перевагу. Кожне вікно могло бути використане під крамницю, майстерню або для реклами. Виняток робили лише для шляхти і духовенства, які не займалися ремеслом і торгівлею.

Справжньою окрасою площі Ринок стали чотири фонтани з персонажами давньогрецької міфології.

На основі тексту поясніть, які споруди площі Ринок ви бачите на фотографіях.

На площі Ринок завжди вирувало життя. Сюди приїжджали торгувати англійські, французькі, турецькі і голландські купці. Тут відбувалися різноманітні урочистості, вистави і процесії. На площі підписували мирні угоди і зустрічали переможців. А бойові прапори переможених ворогів, за традицією, кидали у ринкову багнюку.

Усі питання міського самоврядування вирішували в *ратуші*¹, що розташована на площі. Сюди ж часто приходили ремісники, купці, містяни, незадоволені своїм життям, високими податками та несправедливістю влади. Саме на площі Ринок 1 листопада 1918 року над ратушею було піднято синьо-жовтий прапор Західноукраїнської Народної Республіки. Відтоді вивішування на вежі ратуші державного прапору стало традиційним.

Сьогодні площа Ринок — визначна історична та культурна пам'ятка, яку занесено до переліку світової спадщини ЮНЕСКО.

¹ *Ратуша* — орган міського самоуправління.

Перевірте себе

1. Чим відрізняються вулиці від площ?
 2. Яку назву має головна вулиця Києва та головна площа Львова?
 3. Чому площа Ринок відігравала важливу роль у житті Львова?
 4. Від площі Ринок у Львові беруть початок вулиці: Руська, Сербська, Галицька, Краківська, Шевська, Друкарська, та Кафедральна площа. Як ви думаєте, чому вони так названі?
-
5. Опишіть вулицю, на якій знаходиться ваша школа, звертаючи увагу на розташування і призначення будинків, зелені насадження, особливість проїзної частини (трамвайні колії, підземний перехід тощо), наявність міського транспорту, лінії зв'язку.
 6. Порівняйте старовинну і сучасну вулиці.
 7. Висловіть своє ставлення до необхідності зберігати пам'ятки на вулицях і площах міст.

1. Опишіть вулицю, де ви живете, звертаючи увагу на розташування і призначення будинків, зелені насадження, особливості проїжджої частини (трамвайні колії, підземний перехід тощо), наявність міського транспорту, ліній зв'язку.
2. Поясніть назву вулиці або площі, яка вам найбільше подобається.

Історична мозаїка

- Найстаріша вулиця знаходиться в Єгипті. Їй понад 4 тисячі років.
- Найбільша площа у світі — Тяньаньмень, у столиці Китаю — м. Пекині. Площу Тяньаньмень названо на честь однойменної брами, що в перекладі означає «брама небесного спокою».
- Найбільшою площею в Україні і другою за величиною в Європі є площа Свободи в м. Харкові.
- Найдовша вулиця світу — Янг-стрит. Це головна магістраль канадського міста Торонто. Янг-стрит завдовжки майже 2 000 км, що перевищує відстань від західного до східного кордону України.
- У місті Нью-Йорк у США є вулиця завдовжки у 25 км — Бродвей (з голландської «широкий шлях»). А багато інших вулиць і проспектів (авеню) мають назви порядкових номерів. Наприклад, 86-стрит, на якій знаходиться станція метро з такою самою назвою. А головною вважається 5-авеню, від якої нумерація будинків розходиться в обидві сторони.

§ 25. ЧОМУ ПАРКИ І САДИ Є КУЛЬТУРНИМ НАДБАННЯМ УКРАЇНИ

1. Як створювалися парки і сади.
2. Чому «Софіївку» в Умані називають шедевром паркового будівництва.
3. Хто уславив заповідник «Качанівка» на Чернігівщині.

Обговоріть, які асоціації (художні образи) у вас пов'язані зі словами «парк» і «сад».

1. ЯК СТВОРЮВАЛИСЯ ПАРКИ І САДИ

Що таке парк? На основі тексту перелічіть правила створення парків і садів.

Перші парки виникли разом із першими містами. Цікаво, що у багатьох європейських мовах, зокрема англійській, польській, українській, французькій, чеській, слово «парк» звучить однаково.

Парк — територія з природною чи спеціально посадженою рослинністю, алеями, водоймами, скульптурами та різними спорудами; призначена для прогулянок та відпочинку.

Парки країн Давнього Сходу, описи яких є у давніх джерелах, розташовувалися поблизу храмів і будинків знаті для відпочинку та розваг. Кожен з таких парків закладали відповідно до детального плану, в якому вказувалося, де садити рослини і як — у ґрунт чи у спеціальні вази тощо. Зазвичай у парк завозили рідкісні рослини, екзотичних птахів і тварин. Також планували, як використати природні та штучні пагорби й тераси¹. Обов'язковою спорудою у давньому парку був басейн.

¹ *Тераса* — природний або штучно створений горизонтальний чи злегка нахилений уступ на схилі, який використовується для сільськогосподарських, паркових робіт.

У парках Давньої Греції відбувались і спортивні змагання, і бесіди науковців. Найстаріший міський парк України — парк імені Івана Франка — знаходиться у м. Львові. Він був закладений на місці старовинного саду ще в XVI столітті. Гордість парку — найстаріша каштанова алея в Україні, що була висаджена на початку XX століття. Закладені давніми творцями правила створення парків використовуються й дотепер.

Окрім парків, люди навчилися створювати сади. Їх висаджували на території монастирів, біля замків та палаців правителів. Нам добре відома й українська традиція — обов'язково мати садок біля хати.

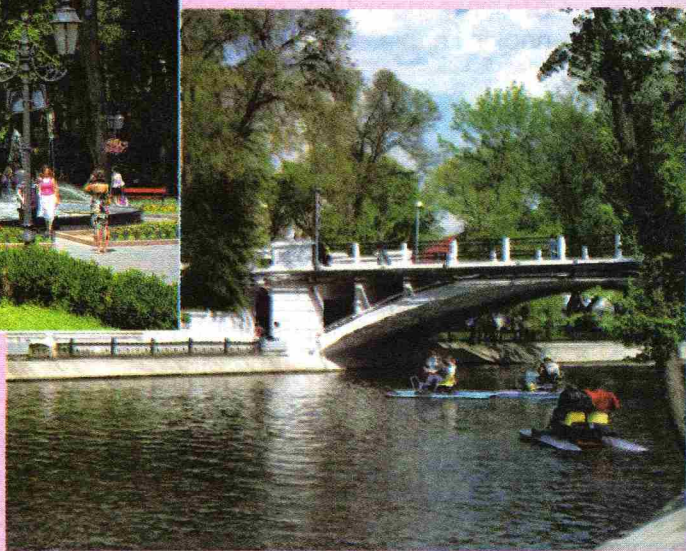
В історії архітектури поняття парк і сад близькі за значенням, тому такі пам'ятки часто називають садово-парковими.

Роздивіться фото та підписи до них і назвіть основні складові садово-паркових пам'яток.

Міський сад в м. Одесі

Парк ім. Лазаря Глоби
в м. Дніпропетровську

Окрім архітектурних садово-паркових пам'яток, люди намагаються зберігати і пам'ятки, створені самою природою: гори, водоспади, вулкани тощо. Такі місця називають «природними парками». В Україні, як і в інших державах, існують Національні природні парки, що охороняються державою від згубного впливу людської діяльності та забруднення. Їхня кількість постійно зростає.

2. ЧОМУ «СОФІЇВКУ» В УМАНІ НАЗИВАЮТЬ ШЕДЕВРОМ ПАРКОВОГО БУДІВНИЦТВА

Спираючись на текст та ілюстрації, назвіть елементи паркового будівництва, використані творцями «Софіївки».

Парк «Софіївка» — одна з найвидатніших пам'яток культури України, яка розташована в козацькому краї — місті Умань, що на Черкащині.

Заснування парку пов'язане з історією кохання. Польський шляхтич Станіслав Потоцький створив цей парк і назвав його на честь коханої дружини Софії, яка була за походженням грекинею.

Парк було закладено наприкінці XVIII століття. Упродовж кількох років тривали невпинні роботи: копали ставки, прокладали алеї, переносили кам'яні брили, зводили архітектурні споруди. У результаті парк став дивовижним поєднанням садово-паркового мистецтва та *інженерної* думки, яку реалізував німецький винахідник Людвиг Метцель.

Інженер (з латинської — «здатність, винахідливість») — спеціаліст, який на основі математичних знань та винахідництва вирішує технічні проблеми.

Це втілилось у пишній рослинності, численних терасах, фонтанах, водоспадах і підземних річках, створених людиною. Штучні гроти¹ залишалися неушкодженими навіть під час землетрусів. В усі часи гостей парку дивувала підземна річка, водами якої можна пройти на човні. Одне з водоймищ парку завдяки своїм розмірам і неймовірним берегам, що буяють рослинністю, отримало назву «Море, що зачаровує».

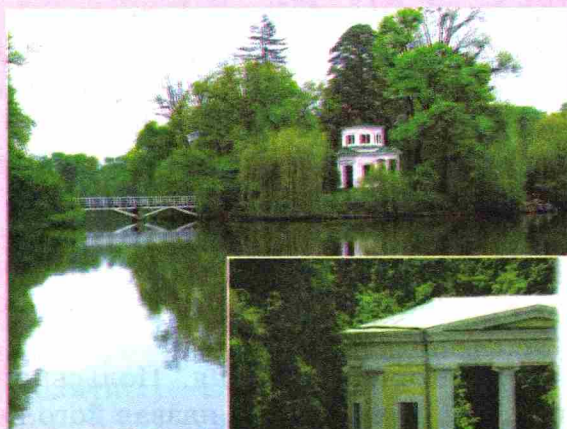
Творці парку зробили все, аби він нагадував Грецію — батьківщину Софії Потоцької. Тому в парку можна побачити неймовірну кількість скульптур давньогрецьких богів і поетів. Храми, гроти, альтанки і фонтани також носять імена давньогрецьких богів і муз.

«Софіївка» уславилася і своєю рослинністю, оскільки упродовж всієї історії парку тут було висаджено і культивовано понад 2000 видів дерев і кущів з різних країн.

Знайдіть у тексті рядки, які можуть стати підписом до кожного фото на наступній сторінці.

¹ Грот — неглибока печера з широким входом.

3. ХТО УСЛАВИВ ЗАПОВІДНИК «КАЧАНІВКА» НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

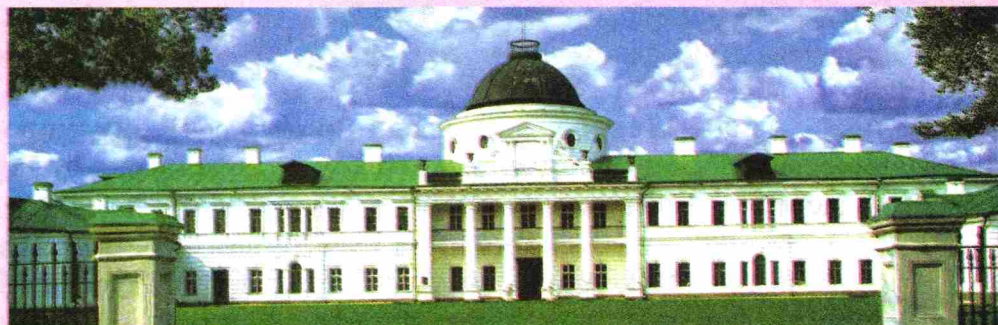

Висловіть свою точку зору: що більше уславило Качанівку — палац і парк чи справи її господарів?

Наприкінці XVIII століття у селі Качанівка, що на Чернігівщині, було збудовано палац для графа Петра Румянцева. Поруч з ним невдовзі розбили великий парк із мармуровими скульптурами, альтанками, підвісними місточками, затишними алеями та сонячними галявинами.

Опишіть парк, використовуючи такі слова: фасад, алеї, скульптури, пейзаж тощо.

Палац «Качанівка»

Місток

Скульптура «Осінь»

Відколи на початку XIX століття власниками Качанівки стала родина поміщиків Тарновських, садиба перетворилася на улюблене місце відпочинку багатьох видатних митців України та Росії.

Відвідував Качанівку і Тарас Шевченко. Він листувався з господарем маєтку, а якось переслав йому свою картину «Катерина».

Усі Тарновські, власники Качанівки, були непересічними особистостями, проте найбільше уславився Василь Тарновський (молодший).

Високоосвічена і напрочуд різнобічна людина, він захищав права селян і цікавився історією українського законодавства.

Благодійник і патріот, Василь Тарновський (молодший) захоплювався козацькою добою і став завзятим колекціонером українських старожитностей. Він зібрав унікальні козацькі предмети: шаблю Богдана Хмельницького, особисті речі і портрети гетьманів і старшин. Самого господаря Качанівки друзі жартома називали «гетьманом». Його колекція стала основою Музею українських старожитностей у Чернігові, який розпочав діяльність 1907 року. І хоча тоді ще не було держави під назвою Україна, проте вже існував її музей.

Тарновський-молодший зібрав понад 700 малюнків та рукописів Тараса Шевченка. Він упорядковував могилу Кобзаря, був автором ескізу хреста на Чернечій горі в м. Каневі, що на Чернігівщині. Окрім того, пожертвував чимало на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в м. Києві, Івану Котляревському

в м. Полтаві. Продовжуючи справу батька, Василь Тарновський (молодший) утримував Качанівську школу, де і сам викладав. Найталановитіші учні завдяки підтримці господарів Качанівки мали змогу вчитися й далі — в гімназії та університеті. А на зимові свята, за традицією, для сільських дітей влаштовували різдвяну Ялинку з колядками.

Наприкінці життя Василь Тарновський (молодший), на жаль, змушений був продати Качанівку.

Пристрастю господаря був качанівський парк, який він перетворив на один з найкращих у Європі.

Сьогодні «Качанівка» — Національний історико-культурний заповідник. Він є одним з найбільших пейзажних садів в Україні та Європі.

Перевірте себе

1. Що таке парк?
2. Де з'явилися перші парки і сади?
3. Чим «Софіївка» нагадує Давню Грецію?
4. Чому друзі називали Василя Тарновського (молодшого) «гетьманом»?
5. Як ставилися до сільських дітей у Качанівці?
6. Що нового ви дізналися про сади і парки із матеріалів параграфу?
7. Поясніть, чому Національний парк «Софіївка» вважають перлиною паркового мистецтва України.
8. Поміркуйте, за які справи Василя Тарновського (молодшого) називали патріотом, а за які — меценатом.

1. Поняття парк стало складовою багатьох слів, наприклад, зоопарк, гідропарк. Запишіть кілька слів, частиною яких є слово «парк», та поясніть їхнє значення.
2. Спираючись на ілюстрації, опишіть один день із життя гостя Качанівки.

У цій садибі в 30-80-х роках XIX ст. перебували:
**М.В.Гоголь, М.І.Глінка,
 Л.М.Жемчужников,
 Т.Г.Шевченко, Марко Вовчок,
 І.Ю.Репін, К.Є.Маковський,
 В.Є.Маковський, М.М.Ге,
 М.О.Врубель, М.С.Щепкін**

Меморіальна дошка

Альтанка Михайла Глінки

Василь Тарновський
(молодший)

О. Волосков. Зала «ліхтарик»
у маєтку Тарновських

3. Дізнайтеся у шкільній бібліотеці про парки і сади вашого рідного краю або іншого населеного пункту. Складіть невелике оповідання (4–5 речень) про один із них.

Історична мозаїка

Найвідомішим у світі є парк **Версальського палацу** в передмісті Парижу, столиці Франції. Як і палац, Версальський парк — унікальний. Архітектор **Андрé Ленотр** своїм витвором мав на меті підкреслити велич і грандіозну славу французького короля Людовіка XIV. Людей у цьому парку збиралося безліч. Протягом усього дня тут звучала музика, а ввечері її змінювали театральні танцювальні вистави. Придворні короля влаштовували тут зустрічі, обговорювали новини, укладали різноманітні угоди.

Справжня гордість парку — його квіткові клумби. Композиції з квітів постійно оновлювалися. Існувало правило — король не мав бачити жодної зів'ялої квітки, тому в садівника завжди були наготові до двох мільйонів горщиків з квітами.

У парку влаштовано 1400 фонтанів. Аби вони могли працювати, інженери осушували болота, змінювали русло річок, викачували воду з річки Сена, на якій стоїть місто Париж. Але, незважаючи на всі зусилля, води бракувало, тому фонтани вмикали лише тоді, коли парком гуляв король та його свита.

Із кінця XVII століття Версальський палац і парк — взірць будівництва заміських палаців для усіх європейських королів. І хоча Версальський парк неодноразово копіювали, цілком його повторити не вдалося нікому. З 1979 року Версальський палац і парк занесені до Переліку світової спадщини ЮНЕСКО.

Оранжерея та цитрусові дерева в горщиках у парку Версальського палацу

Один із найбільших фонтанів Версальського парку

Куточок Версальського парку із геометричною обрізкою дерев

Готуємося до практичного заняття

1. Пройдіться вулицями свого міста чи села, запишіть назви однієї-двох пам'яток, які вам відомі. З допомогою бібліотекаря чи інших дорослих зберіть інформацію про ці пам'ятки, яку можна буде представити на уроці. За можливості зробіть фотографії чи замальовки.

2. Підготуйте карту рідного краю, міста чи села (*на вибір*).

3. Якщо у вас є доступ до Інтернету, з'ясуйте перелік культурних пам'яток національного значення вашого краю. Для цього відвідайте інтернет-сторінку Міністерства культури України <http://mincult.kmu.gov.ua/>. У меню, що розміщене ліворуч, оберіть «**Державний реєстр нерухомих пам'яток України**». З переліку виберіть свою область (регіон). У файлі для перегляду, що відкриється, розміщена таблиця з інформацією про історико-культурні і археологічні пам'ятки національного значення України.

ПЕРЕЛІК
пам'яток культурної спадщини національного значення Полтавської області,
занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

№ п.п.	Найменування пам'ятки	Датування	Місцезнаходження	Вид пам'ятки	Охоронний номер	№ та дата рішення взяття під охорону
м. Полтава						
1.	Городище та поселення багатощарові	IX століття до нашої ери – IV століття, IX–XIII століття, XIV–XVII століття.	Червона площа, урочище Іванова Гора	пам'ятка археології	160001-Н	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928
2.	Садиба письменника І. Котляревського	Друга половина XVII століття	Соборний майдан, 3	пам'ятка історії	160002-Н	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928
...						
Миргородський район						
31.	Пам'ятник письменнику М.В. Гоголю	1911 рік	с. Великі Сорочинці	пам'ятка монументального мистецтва	160029-Н	Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928

3 Переліку пам'яток культурної спадщини національного значення Полтавської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

4. Подібну інформацію про нерухомі пам'ятки України **місцевого значення** можна також знайти в Державному реєстрі на інтернет-сторінці <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/294599>.

5. Оберіть для себе пам'ятку чи невелику групу пам'яток із переліку Державного реєстру. Зберіть інформацію про обрану пам'ятку та підготуйтеся для її використання на уроці. Цю роботу можна за домовленістю виконати з однокласниками у малих групах.

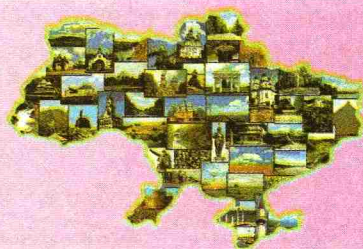
6. За можливості організуйте екскурсію до обраної вами пам'ятки з батьками чи іншими дорослими та зробіть фотографії чи замальовки.

§ 26. Практичне заняття. ЯКІ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВАШОГО РІДНОГО КРАЮ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

1. Які історичні пам'ятки вас оточують.
2. Що історичні пам'ятки вашого краю (міста, села) розповідають про минуле.

Як ви розумієте вислів:
«Історія — це жива пам'ять
навколо нас»?

1. ЯКІ ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВАС ОТОЧУЮТЬ

Пригадайте, що таке краєзнавство. Як саме історичні пам'ятки відображають історію навколо нас?

Працюючи в малих групах, складіть перелік історичних пам'яток, які є у вашому населеному пункті. Якщо ви живете у великому місті, обмежтеся вулицею чи районом. За можливості пригадайте, що ви знаєте про ці пам'ятки.

Види пам'яток	Назва (приклади) історико-культурних пам'яток вашого краю (міста, села, селища)
1. Пам'ятки архітектури та містобудування — житлові та інші споруди, мости, вулиці та площі тощо.	
2. Пам'ятники історичним особам та пам'ятні місця, пов'язані з їхнім життям і діяльністю.	
3. Пам'ятні місця, пов'язані з певними історичними подіями: місця битв, підписання угод, початок будівництва тощо.	

4. Експонати музею, у тому числі пам'ятки народної культури та предмети побуту.

5. Пам'ятка художньої культури та місця, пов'язані з її створенням (картини, фільми, музичні твори тощо).

Якщо у вас виникли сумніви щодо деяких фактів, зверніться по допомогу до вчителя.

Представте інформацію про пам'ятки, обрані вами під час підготовки до практичного заняття. Намагайтеся відповісти на запитання, наведені нижче.

Як дослідити історичну пам'ятку

1. Що це за пам'ятка? До якої групи вона належить?
2. Де вона розташована? Як вона виглядає?
3. Коли було створено пам'ятку? (вказіть століття або точну дату, якщо її можна встановити)
4. Яким подіям у минулому чи історичним діячам присвячена дана пам'ятка? Що вона засвідчує?
5. Хто створив дану пам'ятку? (ім'я архітектора, художника, скульптора, інженера тощо)
6. Якщо ви описуєте архітектурну споруду або витвір мистецтва, пригадайте, які особливості характерні для архітектурних споруд або художніх творів, обраних вами. Пам'ятайте, що встановити особливість — означає знайти те, чим ця пам'ятка відрізняється від подібних до неї.
7. Чи відображає ця пам'ятка історію та культуру одного народу чи усіх народів, що жили поруч?

2. ЩО ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ВАШОГО КРАЮ (МІСТА, СЕЛА) РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО МИНУЛЕ

Працюючи в групах, пригадайте, що таке легенда карти та які види спеціальних позначок використовують для історичних карт.

- Підготуйте (намалюйте та згодом виріжте) позначки для карти: храми, палаци або замки, фортеці, місця воєнних дій, битв; місця, пов'язані з подіями в культурі, спорті, науці; місця, пов'язані з життям та діяльністю відомих історичних осіб тощо.

- Визначте, які саме позначки потрібно використати для всіх пам'яток, котрі ви дослідили.
- Прикріпіть позначки на карту вашого краю, план міста чи села.
- Представте однокласникам виготовлену вашою групою карту.

Перевірте себе

Обговоріть:

- Що нового ви дізналися про історичні пам'ятки України?
- Що нового ви дізналися про історію вашого краю?
- Чому потрібно зберігати історично-культурні пам'ятки? Хто має бути в цьому зацікавлений?

Підготуйте повідомлення у шкільну стіннівку або місцеве видання про ваші дослідження з історії рідного краю.

Готуємося до практичного заняття

Ви вже чимало дізналися з історії рідного краю, вашого міста чи села. І щоб здійснити уявну подорож історичними місцями України, вам необхідно підготуватися.

1. Перегляньте зміст вашого підручника. Пригадайте, про кого з історичних осіб і про які події та історичні пам'ятки ви вчили протягом року.
2. Визначте, що саме було для вас найбільш цікавим та захоплюючим.
3. Об'єднайтеся у пари чи кілька малих груп. Домовтеся про те, що саме ви обираєте для вашої уявної подорожі:
 - *Періоди історії:* княжі часи, козацьку епоху, XIX чи XX століття.
 - *Теми:* пов'язані із державним життям українського народу, військові теми та боротьбу із зовнішніми ворогами, історію господарства та дому, розвиток культури, освіти, мистецтва тощо; історія, пов'язана з визначними історичними діячами тощо.
 - *Пам'ятники та пам'ятні місця.*
 - *Місця, що пов'язані з історією та культурою різних народів, що населяли Україну.*

§ 27. Практичне заняття УЯВНА ПОДОРОЖ ІСТОРИЧНИМИ МІСЦЯМИ УКРАЇНИ

1. Як подорожі допомагають вивчати історію.
2. Як здійснити уявну подорож Україною.

Як ви розумієте українське прислів'я «Хто у світі не бував, то і дива не видав» та англійське «Подорож у тисячу миль починається з одного кроку»?

1. ЯК ПОДОРОЖІ ДОПОМАГАЮТЬ ВИВЧАТИ ІСТОРІЮ

Подорожі — це надзвичайно цікавий та захоплюючий спосіб знайомства зі світом, що навколо. Далекі краї зазвичай приваблюють таємницями природи, незнайомими містами та різноманітними музеями, скарбницями історичних пам'яток. Мандрі надають чудову можливість отримати досвід спілкування з іншими людьми, дізнатися про культуру та традиції інших народів.

Проте не завжди існує реальна можливість подорожувати. Окрім того, навіть цілого життя не достатньо, щоб побувати в кожному куточку нашої планети. Та завдяки сучасним технологіям ми маємо можливість бачити світ разом із ведучими телепередач або самостійно подорожувати уявними маршрутами за допомогою Інтернету.

З'ясуйте відмінність між реальною та уявною подорожжю. Обговоріть, що потрібно знати, аби подорож стала цікавою.

Ознайомтеся з порадами для мандрівників та визначте, які з них можуть знадобитися під час реальної подорожі, а які — уявної (віртуальної).

- 1) Визначте, яке місце ви хочете побачити. Знайдіть його на карті.
- 2) Оберіть маршрут: з'ясуйте, що ви зможете побачити дорогою, повз які населені пункти будете проїжджати, де можна зупинитися для перепочинку.
- 3) Використовуйте спеціальні путівники з порадами для мандрівників. З них ви можете дізнатися, що саме у цій місцевості запропонують туристам для ознайомлення.
- 4) Намагайтеся дізнатися якомога більше про місце, де ви опинилися. Не варто нехтувати розмовами з місцевими жителями, адже саме вони найбільше знають легенд та цікавих історій про цей край.
- 5) Оберіть собі цікавих попутників, які поділяють ваші інтереси (наприклад, любителів замків та фортець, або садів і парків, музеїв зброї чи меблів, прихильників старовинних палаців чи пам'ятників тощо). Разом ви зможете дізнатися набагато більше.
- 6) Занотуйте в записник усе нове, що дізналися під час подорожі, а також свої враження від побаченого. Фотографуйте те, що вас приваблює, або купуйте листівки із зображеннями найцікавіших місць чи пам'яток.
- 7) Розповідайте друзям про те, що побачили та про що дізналися під час подорожей.

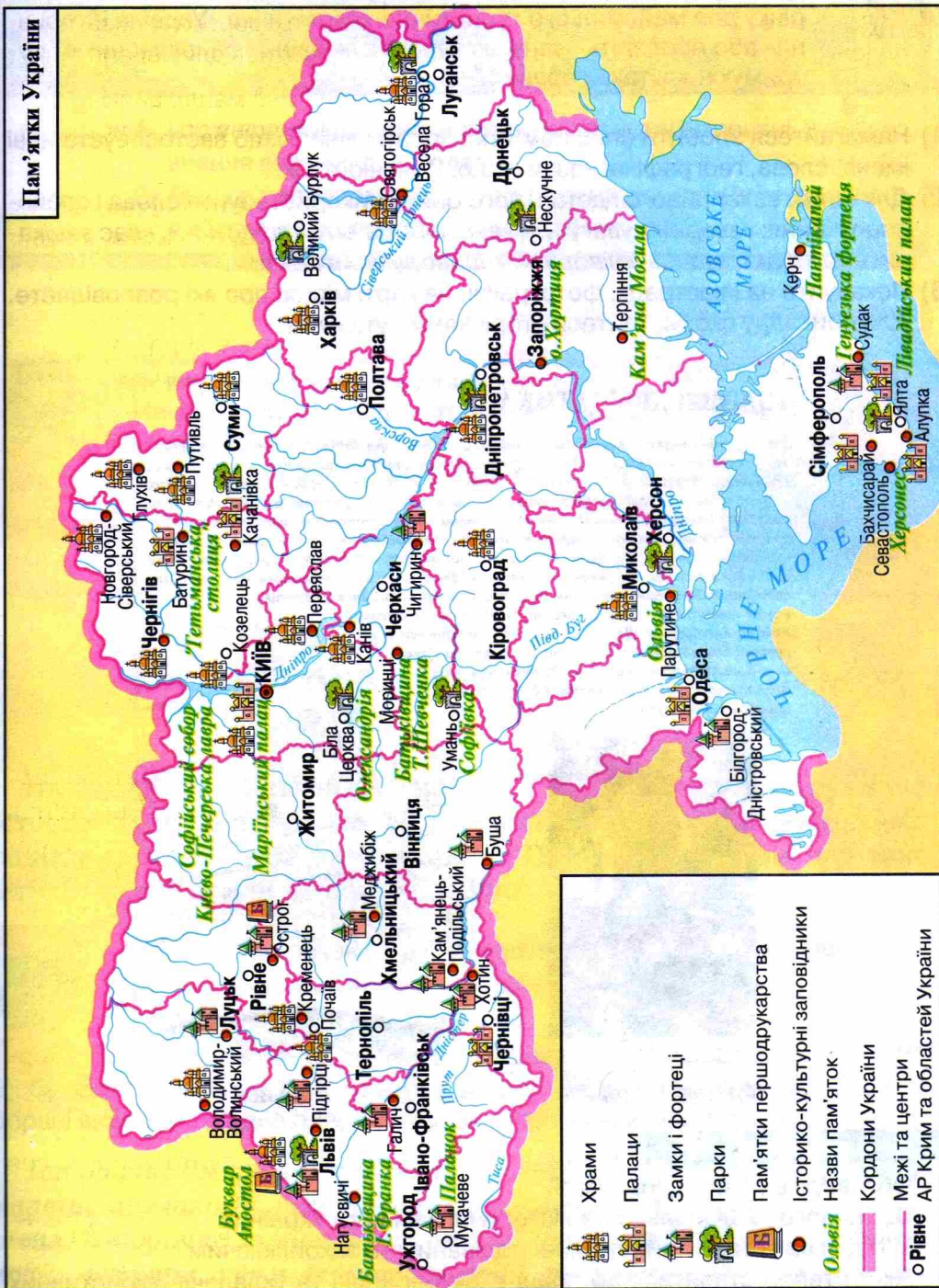
2. ЯК ЗДІЙСНИТИ УЯВНУ ПОДОРОЖ УКРАЇНОЮ

Наша країна — велика за розмірами та має безліч місць, пов'язаних з нашою спільною історією. Продовжують з'являтися і нові музеї, і пам'ятки. Всеукраїнська газета «День» навіть започаткувала рубрику з назвою «Україна інкогніта», тобто «Україна незнана, незвідана». Існує чимало й інших подібних ресурсів.

- 1) Об'єднайтеся у заздалегідь визначені для уявної подорожі пари чи малі групи.
- 2) Оберіть разом маршрут вашої мандрівки, користуючись картою «Пам'ятки України» на с. 185.
- 3) Визначте, яку саме історичну пам'ятку ви хочете відвідати. Зберіть про неї інформацію з доступних джерел. За можливості підготуйте зображення цієї пам'ятки.
- 4) Знайдіть на карті, що міститься на форзаці підручника, вашу область (регіон) та населений пункт. Простежте на карті України, якими областями (регіонами) вам доведеться подорожувати.

Пам'ятки України

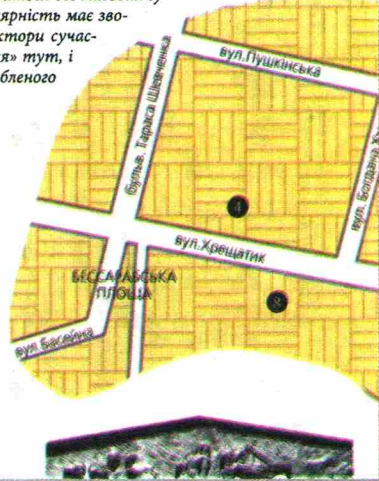

Розкажіть однокласникам про те, що ви дізналися. Для кращого представлення результатів вашої уявної подорожі укладіть сторінку для майбутнього туристичного довідника «Україна історична» або проведіть уявну екскурсію для ваших однокласників, дотримуючись таких правил.

- 1) Намагайтеся зробити опис пам'ятки зрозумілим, якщо застосуєте нові імена, слова, географічні назви тощо. Пояснійте їх.
- 2) Для більш захопливого і детального опису використовуйте слова і словосполучення: «зверніть увагу ...», «варто побачити і почути ...», «вас зацікавить той факт, що ...», «ліворуч», «праворуч», «в центрі».
- 3) Показуйте на ілюстрації, фотографії, на карті місця, про які розповідаєте. Для прикладу скористайтеся сторінками путівника.

УЗДОВЖ ХРЕЩАТИКА

Двісті років існування Хрещатику – недовгий строк як для давнього Києва, але ця вулиця задовжки якихось 1300 м у будь-яку пору року залишається популярним місцем, своєрідним Бродвеєм у Києві, його Єлісейськими полями, його Невським проспектом. Хрещатик осівають поети і барди, зображають художники і кінематографісти, він відтворений на листівках і поштових марках. Тинисті каштани в пору цвітіння змагаються красою з рукотворними ансамблями післявоєнних будівель. Незважаючи на велику кількість офісів і магазинів, багатьох приводить сюди не діловий інтерес, а бажання відпочити, посидіти в одному з незліченних кафе, подихати особливим, справді столичним повітрям, яке останнім часом стало чистішим через те, що по вихідних днях ця вулиця є суто пішохідною. У великі свята не обходиться без масових гулянь на Хрещатику. Щоправда, його популярність має зворотний бік: нахабні й честолюбні архітектори сучасного Києва готові на все, аби «відзначитися» тут, і гірко думати, чим це відгукнеться для улюбленого народом вигляду вулиці.

Фрагмент сторінки путівника «Прогулянка Києвом»

Перевірте себе

Обговоріть у загальному колі:

- Що нового ви дізналися про історичні пам'ятки України?
- Що для вас стало найбільш несподіваним та захоплюючим?
- Як ви тепер ставитеся до праці екскурсоводів та укладачів туристичних путівників?
- Що ви розповісте про це заняття вдома?

§ 28. РОЛЬ ГРОМАДЯН, ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ, МУЗЕЇВ ТА АРХІВІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ МИНУЛОГО УКРАЇНИ

1. Що є предметом вивчення історії та чому історичні знання важливі для людей.
2. Якою є роль громадян, історичної науки, музеїв та архівів у збереженні минулого та пам'яті про нього.

Як ви розумієте вислів українського поета Максима Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не шанує видатних людей, той сам не годен пошани»?

1. ЩО Є ПРЕДМЕТОМ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ЧОМУ ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ ВАЖЛИВІ ДЛЯ ЛЮДЕЙ

Ви завершили вивчення першого у вашому житті підручника історії. На його сторінках ви зустрілися з багатьма невідомими раніше словами та їх поясненнями. Пригадаймо разом, що таке історія та про що ця наука розповідає.

- 1) Завершіть речення, що пояснює значення слова «історія».

Історія — наука, що вивчає ...

- 2) Оберіть з переліку 3–5 понять та пригадайте їхнє значення. Озвучте обрані визначення одне одному в парах та доповніть свої знання.

Історичні джерела, календар, історичні діячі, музей, легенда карти, археологія, реставрація, біографія, революція, народ, фортеця, історична топоніміка, архів, фреска, фольклор, екскурсоводи, мемуари, храм, історичні події, республіка, експонати, літописи, хронологія, історичні пам'ятки, мозаїка, архітектура, краєзнавство.

3) Пригадайте види історичних джерел, з якими ви зустрілися на сторінках підручника. Уявіть себе істориком-дослідником та оберіть найцікавішу для вас групу історичних джерел. Поясніть свій вибір у 2–3 реченнях.

4) Пригадайте 2–3 події, які ви вивчали протягом навчального року. Вкажіть їх назву та дату.

5) Назвіть імена історичних діячів, які ви найбільше запам'ятали. Вкажіть події, з якими пов'язана діяльність цих історичних осіб.

6) Роздивіться аркуш марки «Сім чудес України: замки, фортеці, палаці», які видала українська державна пошта у 2012 р. Які із зображених історико-культурних пам'яток ви розпізнали?

Пригадайте назви тих пам'яток, які ви досліджувати під час практичних занять. Зображення яких пам'яток ви запропонували б для наступної серії марок, присвячених культурно-історичній спадщині України? Поясніть свій вибір.

7) Оберіть одне з тверджень, яке ви поділяєте, про значення історичних знань у житті суспільства. Укладіть своє міркування у 3–5 речень. Обміняйтеся своїми роздумами з однокласниками. Обговоріть у загальному колі.

Історія — це цікаві оповіді про минуле, які можна читати як казки.

Знання про минуле нашої країни потрібні нам, аби любити її. Історичні знання допомагають зрозуміти, чим наша країна відрізняється від інших.

Історія діє гідні наслідування приклади.

Історичні знання допомагають краще зрозуміти навколишній світ.

Знання про минуле допомагають зберегти його у пам'яті багатьох людей.

8) Історики стверджують: «Предметом історії є людина. Скажімо точніше — люди», а також «Історія — це світ подій та явищ». Як ви розумієте ці вислови сьогодні — після вивчення курсу «Історія України (Вступ до історії)»? Обміняйтеся своїми міркуваннями з однокласниками.

2. ЯКОЮ Є РОЛЬ ГРОМАДЯН, ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ, МУЗЕЇВ ТА АРХІВІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ МИНУЛОГО ТА ПАМ'ЯТІ ПРО НЬОГО

Пригадайте, що означає поняття «культурна спадщина». Про що говорить стаття 66 Конституції України? Як ви розумієте вислів «кожен зобов'язаний»?

Стаття 66

Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

З Конституції України

Об'єднайтеся у малі групи та оберіть собі одну з ролей: «музейні працівники», «співробітники архівів», «учені-історики», «поціновувачі історії», «пересічні громадяни».

Організуйте обговорення значущості кожної групи у збереженні минулого, починаючи свою розповідь словами «Без нас неможливо зберегти пам'ять про минуле, тому що саме ми....»

Перевірте себе

«Сьогодні я пригадав /пригадала...»

«Найцікавішим для мене сьогодні було...»

«Я розповім своїм друзям, що вивчати історію потрібно, тому що...»

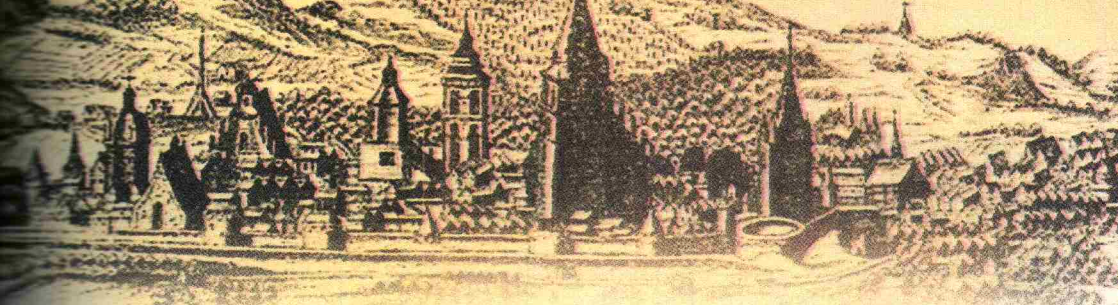
ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. Звідки і як історики дізнаються про минуле

§ 1. Що таке історія	6
§ 2. Як пов'язані історія і час	12
§ 3. Як пов'язані історія і простір	19
§ 4. Що таке речові історичні джерела	26
§ 5. Практичне заняття. Про що можна дізнатись із сімейного фотоальбому	34
§ 6. Чому писемні джерела важливі для вивчення історії.	40
§ 7. Чому мова є джерелом знань про минуле	47
§ 8. Що можна дізнатися про минуле з географічних назв	54
§ 9. Практичне заняття. Які назви навколо вас зберігають пам'ять про минуле	61

РОЗДІЛ 2. Про кого і про що розповідає історія

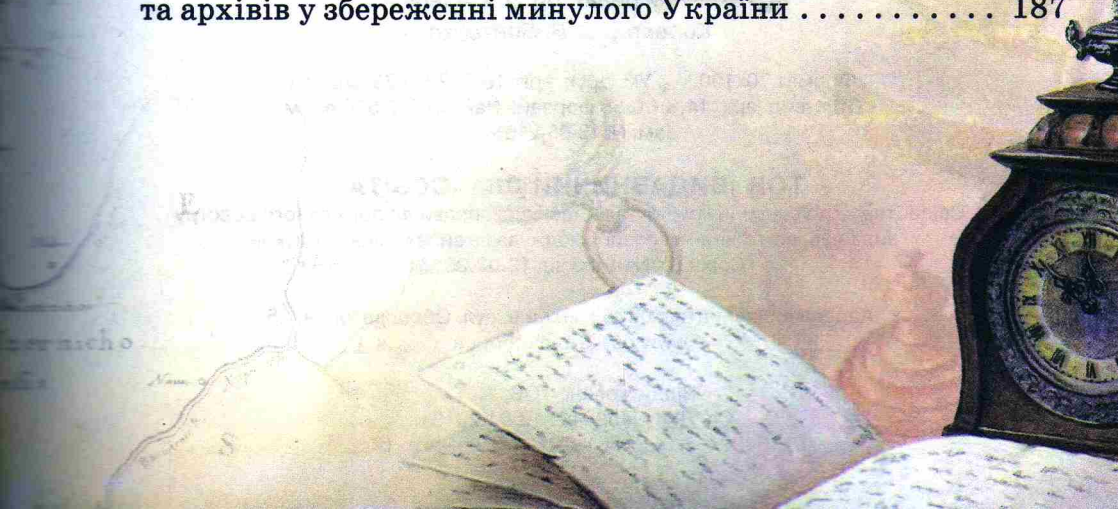
§ 10. Про кого розповідає історія	64
§ 11. Що називають історичними подіями та явищами	71
§ 12. Як жили давні мешканці України	76
§ 13. Чим уславилися князі Київської Русі	84
§ 14. Як українське козацтво прославилось у битвах і походах	92
§ 15. Якими були місто і село в Україні у XVII–XVIII століттях.	100
§ 16. Як відкриття Харківського університету сприяло розвитку української культури.	108
§ 17. Які події називають Українською революцією	113

- § 18. Чому війна залишається в пам'яті українського народу 120
- § 19. Коли і як утворилася сучасна Українська держава 128
- § 20. **Практичне заняття.** Про кого і про що розповідає історія рідного краю 135

РОЗДІЛ 3. Що історичні пам'ятки розповідають про минуле

- § 21. Чому храми та ікони є пам'ятками історії України 140
- § 22. Що давні книги та мініатюри розповідають про минуле. 150
- § 23. Яку роль в історії відігравали замки і палаци 156
- § 24. Які історії можуть розповісти вулиці та площі. 164
- § 25. Чому парки і сади є культурним надбанням України .. 171
- § 26. **Практичне заняття.** Які історичні пам'ятки вашого рідного краю розповідають про минуле. 180
- § 27. **Практичне заняття.** Уявна подорож історичними місцями України 183
- § 28. Роль громадян, історичної науки, музеїв та архівів у збереженні минулого України 187

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			на початку року	в кінці року	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

*ПОМЕТУН Олена Іванівна
КОСТЮК Ірина Альбертівна
МАЛІЄНКО Юлія Борисівна*

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ (Вступ до історії)

Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням українською мовою

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Редактор *О. В. Ларіна*
Художній редактор *М. Ю. Крюченко*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Коректор *С. В. Войтенко*

Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Ум. друк. арк. 15,552 + 0,33 форзац.
Обл.-вид. арк. 14,8 + 0,55 форзац. Наклад 202 600 прим.
Зам. №13-05-2106.

ТОВ «ВИДАВНИЧИЙ ДІМ «ОСВІТА»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4483 від 12.02.2013 р.

Адреса видавництва: 04053, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано ТОВ «ПЕТ»
Св. ДК № 4526 від 18.04.2013 р.
61024, м. Харків, вул. Ольмінського, 17

Б І Л О Р У С Ї

ПОЛЬЩА

СЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА

Р У М У Н І Я

МОЛДОВА

ПРИ

Оде

о.Змін

Ч

Державний кордон України

● КИЇВ

Столиця України

Межі та центри Автономної
Республіки Крим і областей
України

Примітка. Області, однойменні зі своїми
центрами, на карті не підписано

ПОЛЬЩА Держави, з якими межує Україна

ВОЛИНЬ Назви історико-географічних та
етнографічних регіонів України

Музеї народної архітектури
і побуту

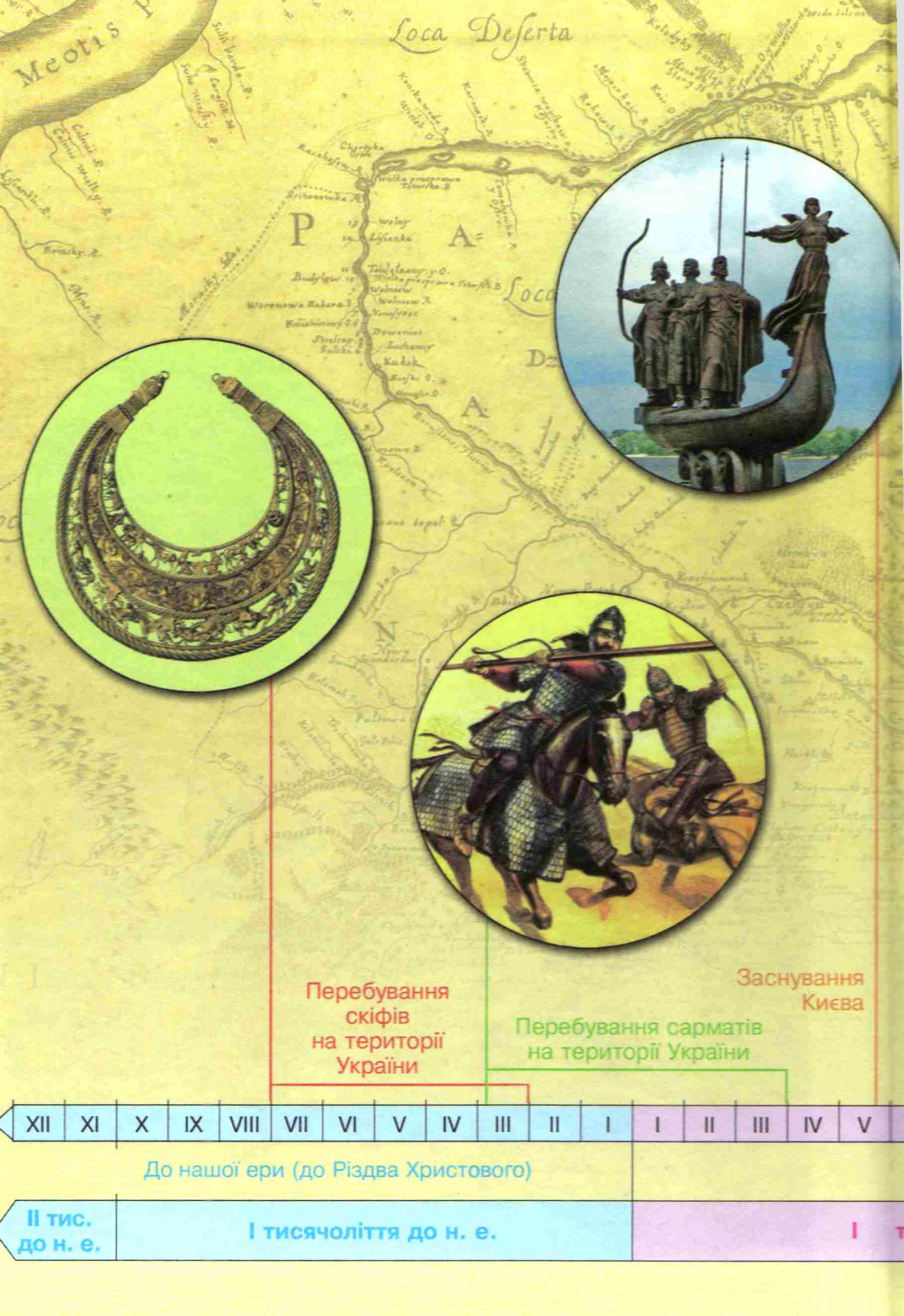
ПІВДЕННА
БЕССАРАБІЯ

Дунай

Історико-географічні регіони України

Р О С І Я

Loosa Deserta

Meotia

Р А

Loosa

Dz

А

Перебування скіфів на території України

Перебування сарматів на території України

Заснування Києва

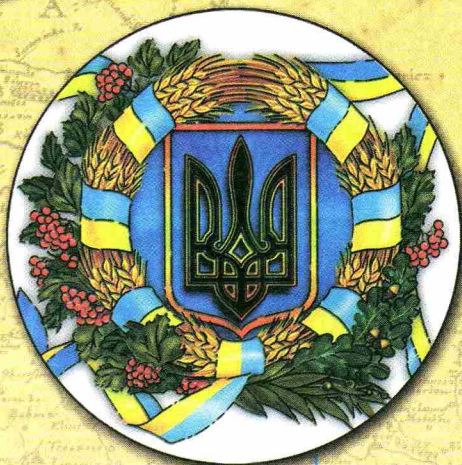
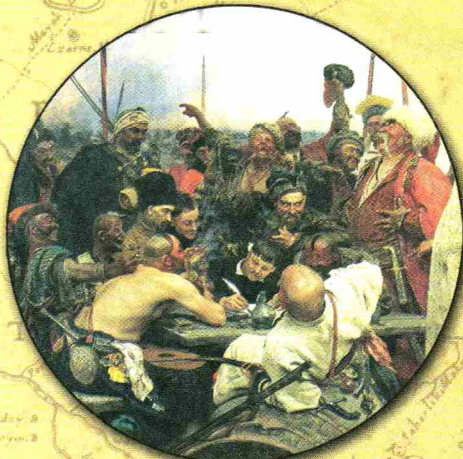
XII XI X IX VIII VII VI V IV III II I I II III IV V

До нашої ери (до Різдва Христового)

II тис. до н. е.

I тисячоліття до н. е.

I тис. н. е.

Хрещення
Русі
988 р.

Здобуття
незалежності
України
24 серпня
1991 р.

Діяльність
українського
козацтва

VI VII VIII IX X XI XII XIII XIV XV XVI XVII XVIII XIX XX XXI

Наша ера (від Різдва Христового)

тисячоліття

II тисячоліття

III тис.